D... ...truction in Mysore

S.S.L.C. EXAMINATION
1947

THE SANSKRIT TEXT

1,500 Copies

MYSORE:
PRINTED BY THE ASST. SUPDT. AT THE GOVT. BRANCH PRESS
1946

Price : Re. 0-4-6

विषयसूची

भारतदेशप्रशंसा

ಭಾರತದೇಶವನ್ನು ಪ್ರಶಂಸಿರುವ ಈ ಪದ್ಯಗಳು ವಿಷ್ಣುಪುರಾಣದಿಂದ ಉದ್ಧೃತವಾಗಿವೆ.

ವಿಷ್ಣುಪುರಾಣವು ನಮ್ಮ ಪ್ರಾಚೀನ ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಪುರಾಣಗಳು ಹದಿನೆಂಟು. ಬ್ರಹ್ಮ, ವಿಷ್ಣು, ಪದ್ಮ, ಶಿವ, ಭಾಗವತ, ನಾರದ, ಮಾರ್ಕಣ್ಡೇಯ, ಅಗ್ನಿ, ಭವಿಷ್ಯತ್, ಬ್ರಹ್ಮವೈವರ್ತ, ಲಿಙ್ಗ, ವಾರಾಹ, ಸ್ಕಾನ್ದ, ವಾಮನ, ಕೂರ್ಮ, ಮತ್ಸ್ಯ, ಗರುಡ ಮತ್ತು ಬ್ರಹ್ಮಾಣ್ಡ ಎಂದು.

ಪುರಾಣಗಳು ರಚಿತವಾದ ಕಾಲ ಇದೇ ಎಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ಹೇಳಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಈ ಹದಿನೆಂಟು ಪುರಾಣಗಳನ್ನೂ ವ್ಯಾಸರು ಬರೆದರೆಂಬ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಮಾತಿದೆ. ಆದರೆ, ಗುಪ್ತರು ರಾಜ್ಯವಾಳುತ್ತಿದ್ದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ, ಸಂಸ್ಕೃತಭಾಷೆಗೂ, ವೈದಿಕಧರ್ಮಕ್ಕೂ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹದೊರೆತಾಗ ಈ ಪುರಾಣಗಳ ರಚನೆಯಾಯಿತೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಗುಪ್ತರ "ಸ್ವರ್ಣಯುಗ" ಕ್ರಿಸ್ತಶಕ ನಾಲ್ಕು ಮತ್ತು ಐದನೆಯ ಶತಮಾನಗಳು.

ಪುರಾಣಗಳು ಪವಿತ್ರವಾದ ಗ್ರಂಥಗಳೆಂದು ನಮ್ಮ ನಂಬಿಕೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ, ಸಮಗ್ರ ಹಿಂದೂಧರ್ಮದ ಸಾರವನ್ನು ಕಥಾರೂಪದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರಾಸಂಗಿಕವಾಗಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ದೇಶಗಳ, ರಾಜರ, ಋಷಿಗಳ ವರ್ಣನೆಯೂ, ಧರ್ಮಜಿಜ್ಞಾಸೆಯೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಪುರಾಣದ ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ :—

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥

ವಿಷ್ಣುಪುರಾಣವು ಹದಿನೆಂಟು ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಇದನ್ನು ಪರಾಶರರು ಮೈತ್ರೇಯನನ್ನು ಉದ್ದೇಶಿಸಿ ಹೇಳಿದರೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಇದರಲ್ಲಿ ಆರು ಭಾಗಗಳಿವೆ. ಒಂದೊಂದು ಭಾಗಕ್ಕೂ ಅಂಶವೆಂದು ಹೆಸರು. ಇದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಪಂಚದ ಸೃಷ್ಟಿ ಮೊದಲುಮಾಡಿಕೊಂಡು ಭಗವತ್ಸ್ವರೂಪವಿವರಣದವರೆಗೆ ವರ್ಣನೆಯಿದೆ. ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಬರುವ ಕಥೆಗಳು ಹತ್ತಾರು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುತತ್ತ್ವಪ್ರತಿಪಾದನೆಯೇ ಈ ಪುರಾಣದ ಗುರಿ.

ಪುರಾಣದ ಎರಡನೆಯ ಅಂಶದಲ್ಲಿ ಭರತಖಂಡದ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ವರ್ಣನೆಯಿದೆ. ಅದರಿಂದ ಕೆಲವು ಪದ್ಯಗಳನ್ನು ಉದ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ.

1. भारतदेशप्रशंसा

उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥ १ ॥

तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे महामुने ।
यतो हि कर्मभूरेषा अतोऽन्या भोगभूमयः ॥ २ ॥

अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम ।
कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसञ्चयात् ॥ ३ ॥

गायन्ति देवाः किल गीतकानि
धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे ।
स्वर्गापवर्गा[1]स्पदमार्गभूते
भवन्ति भूयः पुरुषास्सुरत्वात् ॥ ४ ॥

कर्माण्यसंकल्पिततत्फलानि
संन्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे ।
अवाप्य तां कर्ममयीमनन्ते
तमालयं ये त्वमलाः प्रयान्ति ॥ ५ ॥

जानीम[2] नैतत्कृपया विलीने
स्वर्गप्रदे कर्मणि देहबन्धम् ।
प्राप्स्याम धन्याः खलु ते मनुष्याः
ये भारते नेन्द्रियविप्रहीनाः ॥ ६ ॥

न मे वाञ्छास्ति यशसि विद्वत्त्वे न च वा सुखे ।
प्रभुत्वे नैव वा स्वर्गे मोक्षेप्यानन्ददायके ॥ ७ ॥

परं तु भारते जन्म मानवस्य च वा पशोः ।
विहङ्गस्य च वा जन्तोः वृक्षपाषाणयोरपि ॥ ८ ॥

———

ಪಾರ್ವತೀತಪಃಫಲೋದಯಃ

ಈ ಭಾಗವನ್ನು ಕಾಳಿದಾಸನಿಂದ ರಚಿತವಾದ ಕುಮಾರಸಂಭವ ಕಾವ್ಯದಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದೆ. ತಾರಕಾಸುರಸಂಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ದೇವತೆಗಳು ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ಬೇಡಿದರು. ಅವರನ್ನು ಅನುಗ್ರಹಿಸಲು, ಕುಮಾರ ಸ್ವಾಮಿಯು ಪಾರ್ವತೀ ಪರಮೇಶ್ವರರ ಮಗನಾಗಿ ಹುಟ್ಟಿದನು ; ತಾರಕಾ ಸುರನನ್ನು ಸಂಹಾರಮಾಡಿ ಲೋಕರಕ್ಷಣೆ ಮಾಡಿದನು ಎಂಬುದು ಕಾವ್ಯದ ಸಾರಾಂಶ.

ಭರತಖಂಡದ "ಕವಿಕುಲಗುರು" ವಾದ ಕಾಳಿದಾಸನು, ಈ ಕಾವ್ಯದ ಕರ್ತೃ. ಈತನು ವರಕವಿ. ಕಾಳಿದಾಸನ ಕಾವ್ಯಗಳು ಅನೇಕ ಶತ ಮಾನಗಳಿಂದ ಸಹೃದಯರಿಗೆ ಸಂತೋಷವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿವೆ. ಈತನು ಕ್ರಿ. ಪೂ. ೧ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿದ್ದನೆಂದು ಕೆಲವರೂ, ಕ್ರಿ ಶ. ೬ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಜೀವಿಸಿದ್ದನೆಂದು ಮತ್ತೆ ಕೆಲವರೂ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಕ್ರಿ. ಶ ೫ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದು ಗ್ರಂಥರಚನೆ ಮಾಡಿದ ನೆಂದು ಬಹುಮಂದಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಮತ. ಈತನು ವಿಕ್ರಮನೆಂಬ ದೊರೆಯ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿದ್ದನೆಂಬುದು ನಿರ್ವಿವಾದವಾದ ಸಂಗತಿ. ಈತನು ಮಾಲವಿಕಾಗ್ನಿಮಿತ್ರ ವಿಕ್ರಮೋರ್ವಶೀಯ, ಶಾಕುಂತಲ—ಎಂಬ ಮೂರು ನಾಟಕಗಳನ್ನೂ, ಋತುಸಂಹಾರ ಮತ್ತು ಮೇಘದೂತ, ಎಂಬೆರಡು ಖಂಡಕಾವ್ಯಗಳನ್ನೂ, ಕುಮಾರಸಂಭವ ಮತ್ತು ರಘುವಂಶ ಎಂಬ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳನ್ನೂ ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿಯೂ, ಸುಲಭ ವಾದ ಶೈಲಿ, ಮಧುರವಾದ ವರ್ಣನೆ, ಲೋಕೋತ್ತರವಾದ ಉಪಮಾನ ಯೋಜನೆ, ಸ್ವಭಾವೋಕ್ತಿಗಳು ತುಂಬಿವೆ. ಕಾಳಿದಾಸನು ತನ್ನ ಕಾವ್ಯ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಅಸಮಾನವಾದ ಪ್ರತಿಭೆಯನ್ನೂ, ಕಲಾಕೌಶಲವನ್ನೂ ತೋರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈತನು ವಿಶ್ವಕವಿ. ಈತನ ಕಾವ್ಯಗಳ ರಮ್ಯತೆ ಜಗ ತ್ತನ್ನೇ ಮೋಹಗೊಳಿಸಿದೆ.

ಸತೀದೇವಿಯು, ದೇಹವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿ ಪರ್ವತರಾಜನ ಮಗಳಾಗಿ ಜನಿಸುತ್ತಾಳೆ. ಸೌಂದರ್ಯದ ಸಾರಸರ್ವಸ್ವವಾಗಿ ಬೆಳೆದು ಶಿವನನ್ನು ಪೂಜಿಸುತ್ತಾಳೆ. ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಶಿವನ ದೃಷ್ಟಿ ಪಾರ್ವತಿಯ ಮೇಲೆ ಬಿದ್ದು ಅವನ ಚಿತ್ತ ಕಲಕಿತು. ಚಿತ್ತಕ್ಷೋಭೆಗೆ ಕಾರಣನಾದ ಮನ್ಮಥ ನನ್ನು ಈಶ್ವರನು ನೇತ್ರಾಗ್ನಿಯಿಂದ ಸುಟ್ಟನು. ಪಾರ್ವತಿ ಭಗ್ನ ಮನೋರಥಳಾಗಿ, ಖಿನ್ನಮನಸ್ಕಳಾಗಿ ಮನೆಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದಳು. ಶಿವ ನನ್ನು ಒಲಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ತನ್ನ ರೂಪಲಾವಣ್ಯವು ಸಹಾಯವಾಗಲಾರದೆಂದು ರೂಪವನ್ನು ನಿಂದಿಸಿ, ಅದ್ಭುತವಾದ ತಪಸ್ಸನ್ನು ಮಾಡಲಾರಂಭಿಸಿದಳು. ಘೋರವಾದ ತಪಸ್ಸನ್ನು ಮಾಡಿ ಪರಮೇಶ್ವರನ ಒಲುಮೆಯನ್ನು ಸಂಪಾ ದಿಸಿದಳು. ಇದೇ ಇಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿರುವ ಭಾಗದ ಕಥೆ.

2. पार्वतीतपःफलोदयः

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥ १

स मानसीं मेरुसखः पितॄणां
कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः ।
मेनां मुनीनानामपि माननीया-
मात्मानुरूपां विधिनोपयेमे [1] ॥ २

अथावमानेन पितुः प्रयुक्ता
दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी ।
सती [2] सती [3] योगविसृष्टदेहा
तां जन्मने शैलवधूं प्रपेदे ॥ ३

सा भूधराणामधिपेन तस्यां
समाधिमत्यामुदपादि भव्या ।
सम्यक् प्रयोगादपरिक्षतायां
नीताविवोत्साहगुणेन सम्पत् ॥ ४

तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना
बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाव [4] ।
उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा
पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम ॥ ५

दिने दिने सा परिवर्धमाना
लब्धोदया चान्द्रमसी[5]व लेखा ।
पुपोष लावण्यमयान्विशेषान्
ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि [6] ॥ ६

मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः
  सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च ।
रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां
  क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये ॥ ७

तां हंसमालाः शरदीव गङ्गां
  महौषधिं नक्तमिवात्मभासः ।
स्थिरोपदेशामुपदेशकाले
  प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ॥ ८

असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टे-
  रनासवाख्यं करणं मदस्य ।
कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं
  बाल्यात्परं साथ वयः प्रपेदे ॥ ९

सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन
  यथाप्रदेशं विनिवेशितेन ।
सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्ना-
  देकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव ॥ १०

तां नारदः [7] कामचरः कदाचि-
  त्कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे ।
समादिदेशैकवधूं भवित्रीं
  प्रेम्णा शरीरार्धहरां हरस्य ॥ ११

स कृत्तिवासास्तपसे [8] यतात्मा
  गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु ।
प्रस्थं हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि
  किञ्चित्क्वणत्किंनरमध्युवास ॥ १२

[9] अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिनाथः
  स्वर्गौकसामर्चितमर्चयित्वा ।
आराधनायास्य सखीसमेतां
  समादिदेश प्रयतां तनूजाम् ॥ १३

प्रत्यर्थिभूतामपि तां समाधेः
शुश्रूषमाणां गिरिशोऽनुमेने ।
विकारहेतौ सति विक्रियन्ते
येषां न चेतांसि त एव धीराः ॥ १४

तस्मिन्वने संयमिनां मुनीनां
तपः समाधेः प्रतिकूलवर्ती ।
सङ्कल्पयोनेरभिमानभूत-
मात्मानमाधाय मधुर्जजृम्भे ॥ १५

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्
हरः प्रसङ्ख्यानपरो बभूव ।
आत्मेश्वराणां न हि [10] जातु विघ्नाः
समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥ १६

तदोपनिन्ये [11] गिरिशाय गौरी
तपस्विने ताम्ररुचा करेण ।
विशोषितां भानुमतो मयूखै- [12]
र्मन्दाकिनीपुष्करबीजमालाम् [13] ॥ १७

कामस्तु बाणावसरं [14] प्रतीक्ष्य
पतङ्गवद्वह्निमुखं विविक्षुः ।
उमासमक्षं हरबद्धलक्ष्यः
शरासनज्यां मुहुराममर्श ॥ १८

हरस्तु किञ्चित्परिलुप्तधैर्य-
श्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
हेतुं स्वचेतोविकृतेर्दिदृक्षु-
र्दिशामुपान्तेषु ससर्ज दृष्टिम् ॥ १९

तपःपरामर्शविवृद्धमन्यो-
र्भ्रूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य तस्य ।
सद्यः कृशानुर्भवनेत्रजन्मा
भस्मावशेषं मदनं चकार ॥ २०

तमाशु विघ्नं तपसस्तपस्वी
वनस्पतिं वज्र इवावभज्य ।
स्त्रीसंनिकर्षं परिहर्तुमिच्छ-
न्नन्तर्दधे भूतपतिः सभूतः ॥ २१

तथा समक्षं [15] दहता मनोभवं
पिनाकिना भग्नमनोरथा [16] सती ।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती
प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥ २२

इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपतां
समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः ।
अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं
तथाविधं प्रेम [17] पतिश्च तादृशः [18] ॥ २३

निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमां
सुतां गिरीशप्रतिसक्तमानसाम् ।
उवाच मेना परिरभ्य वक्षसा
निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ॥ २४

[19] मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवताः
तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः ।
पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं
शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥ २५

इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुतां
शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।
क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः
पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥ २६

अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा
कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।
प्रजासु पश्चात्प्रथितं तदाख्यया
जगाम गौरी शिखरं शिखण्डिमत् ॥ २७

कृताभिषेकां हुतजातवेदसं
त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम् ।
दिदृक्षव[20]स्तामृषयोऽभ्युपागम-
न्न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते ॥ २८

विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरं
द्रुमैरभीष्टप्रसवार्चितातिथि ।
नवोटजाभ्यन्तरसंभृतानलं
तपोवनं तच्च बभूव पावनम् ॥ २९

शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां
शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा ।
विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभा-
मनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥ ३०

अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं
रसात्मकस्योडुपतेश्च रश्मयः ।
बभूव तस्याः किल पारणाविधि-
र्न वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्त[21]साधनः ॥ ३१

निकामतप्ता विविधेन वह्निना
नभश्चरेणेन्धनसंभृतेन सा ।
तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवैः
भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्ध्वगम् ॥ ३२

स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता
परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।
तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां
वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः ॥ ३३

मृणालिकापेलवमेवमादिभि-
र्व्रतैः स्वमङ्गं ग्लपयन्त्यहर्निशम् ।
तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं
तपस्विनां दूरमधश्चकार सा ॥ ३४

अथाजिनाषाढधरः[22] प्रगल्भवाक्
ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।
विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं
शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥ ३५

तमातिथेयी बहुमानपूर्वया
सपर्यया[23] प्रत्युदियाय पार्वती ।
भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां
वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ॥ ३६

विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सत्क्रियां
परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् ।
उमां स पश्यन् ऋजुनैव[24] चक्षुषा
प्रचक्रमे प्रष्टुमनुज्झितक्रमः ॥ ३७

अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं
जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते ।
अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे
शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥ ३८

विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभि-
स्तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः ।
यथा त्वदीयैश्चरितैरनाविलै-
र्महीधरः पावित एष सान्वयः ॥ ३९

कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसः
त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः ।
अमृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वयः
तपःफलं स्यात्किमतः परं वद ॥ ४०

दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः
पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।
अथोपयन्तारमलं समाधिना
न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥ ४१

निवेदितं निश्वसितेन सोष्मणा
मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।
न दृश्यते प्रार्थयितव्य[25] एव ते
भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः[26] कथम् ॥ ४२

इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना
मनोगतं सा न शशाक शंसितुम् ।
अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्तिनीं
विवर्तितानञ्जननेत्रमैक्षत ॥ ४३

सखी तदीया तमुवाच वर्णिनं
निबोध साधो तव चेत्कुतूहलम् ।
यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं
कृतं तपःसाधनमेतया वपुः ॥ ४४

इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रिय-
श्चतुर्दिगीशानवमत्य मानिनी ।
अरूपहार्यं[27] मदनस्य निग्रहा-
त्पिनाकपाणिं पतिमाप्तुमिच्छति ॥ ४५

यदा च तस्याधिगमे जगत्पते-
रपश्यदन्यं न विधिं विचिन्वती ।
तदा सहास्माभिरनुज्ञया गुरो-
रियं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥ ४६

न वेद्मि स प्रार्थितदुर्लभः कदा
सखीभिरस्रोत्तरमीक्षितामिमां ।
तपःकृशामभ्युपपत्स्यते सखीं
वृषेव सीतां तदवग्रहक्षताम् ॥ ४७

अथाह वर्णी विदितो महेश्वर-
स्तदर्थिनी त्वं पुनरेव वर्तसे ।
अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं
तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे ॥ ४८

अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु ते
  करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः ।
करेण शम्भोर्वलयीकृताहिना
  सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥ ४९

त्वमेव तावत्परिचिन्तय स्वयं
  कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।
वधूदुकूलं कलहंसलक्षणं
  गजाननं शोणितबिन्दुवर्षि च ॥ ५०

इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
  यदूढया वारणराजहार्यया ।
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया
  महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥ ५१

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता
  दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु[28] ।
वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते
  तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने॥ ५२

निवर्तयास्मादसदीप्सितात्मनः
  क्व तद्विधिस्त्वं क्व च पुण्यलक्षणा ।
अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी
  श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया ॥ ५३

इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि
  प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।
विकुञ्चितभ्रूलतमाहिते तया
  विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥ ५४

उवाच चैनं परमार्थतो हरं
  न वेत्सि नूनं यत एवमात्थ माम् ।
अलोकसामान्यमाचिन्त्यहेतुकं
  द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ॥ ५५

विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा
 गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।
कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं
 न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपुः ॥ ५६

अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया
 तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।
ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं
 न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥ ५७

निवार्यतामालि किमप्ययं वटुः
 पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
न केवलं यो महतोऽपभाषते
 शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥ ५८

इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी
 चचाल बाला स्तनभिन्नवल्कला ।
स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः
 समाललम्बे वृषराजकेतनः ॥ ५९

अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः
 क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।
अह्नाय सा नियमजं[29] क्लममु[30]त्ससर्ज
 क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥ ६०

---

3. सुभाषितानि

कालिदासः

श्लिष्टा क्रिया कस्यचिदात्मसंस्था
सङ्क्रान्तिरन्यस्य विशेषयुक्ता ।
यस्योभयं साधु स शिक्षकाणां
धुरि [1] प्रतिष्ठापयितव्य एव ॥ १ ॥

भवभूतिः

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।
लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति ॥ २ ॥

वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे
न तु खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा ।
भवति हि तयोर्भूयान्भेदः फलं प्रति तद्यथा
प्रभवति शुचिर्बिम्बग्राहे मणिर्न मृदां चयः[2] ॥ ३ ॥

शूद्रकः

यदा तु भाग्यक्षयपीडितां दशां
नरः कृतान्तोपहितां प्रपद्यते ।
तदाऽस्य मित्राण्यपि यान्त्यमित्रतां
चिरानुरक्तोपि विरज्यते जनः ॥ ४ ॥

भारविः

सहसा विदधीत न क्रिया-
मविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणते हि विमृश्यकारिणं
गुणलुब्धास्स्वयमेव संपदः ॥ ५ ॥

माघः

बुद्धिशस्त्रो प्रकृत्यङ्गो[3] घनसंवृति[4]कञ्चुकः ।
चारेक्षणो[5] दूतमुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः ॥ ६ ॥

विशाखदत्तः

भेतव्यं नृपतेस्ततः सचिवतो राज्ञस्ततो वल्लभात्
अन्येभ्यश्च वसन्ति येऽस्य भवने लब्धप्रसादा[6] विटाः ।
दैन्यादुन्मुखदर्शनापलपनैः पिण्डार्थमायस्यतः
सेवां लाघवकारिणीं कृतधियः[7] स्थाने श्ववृत्तिं विदुः ॥७॥

वेदान्तदेशिकः

पुण्यगन्धाः सुमनसः प्रबुद्धाः समयागमे ।
शिरसा परिगृह्यन्ते सादरं त्रिदशैरपि ॥ ८ ॥

नीलकण्ठदीक्षितः

मेघः कश्चिदचेतनः कियदपि स्वीकृत्य सिन्धोः पयः
कीर्तिं तस्य समुच्चिनोति कियतीं धर्मं कियच्छाश्वतम् ।
ब्रह्मज्ञस्तपसां निधि[8]स्त्रिभुवनख्यातश्च कुम्भोद्भवः
सर्वस्वं विनियुज्य तस्य किमिव श्रेयः समापादयत् ॥ ९ ॥

जगन्नाथः

सत्पूरुषः खलु हिताचरणैरमन्द-[9]
मानन्दयत्यखिललोकमनुक्त एव ।
आराधितः कथय केन करै[10]रुदारै-
रिन्दुर्विकासयति कैरविणीकुलानि ॥ १० ॥

ಭರ್ತೃಹರಿ

ಭರ್ತೃಹರಿ ಜನಪ್ರಿಯನಾದ ಕವಿ. ಆದರೂ ಆತನ ಕಾಲ, ದೇಶಗಳ ವಿಷಯ ನಿಷ್ಕೃಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿಯದು. ಇವನ ಶತಕತ್ರಯ ಎಲ್ಲರ ಗೌರವಕ್ಕೂ ಪಾತ್ರವಾಗಿದೆ. ಈ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಭಾಗಗಳಿವೆ. ನೀತಿ, ಶೃಂಗಾರ ಮತ್ತು ವೈರಾಗ್ಯಗಳೆಂದು. ಒಂದೊಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿಯೂ ನೂರು ಪದ್ಯಗಳಿವೆ. ಆದುದರಿಂದಲೇ ಶತಕವೆಂಬ ಹೆಸರು. ಮೊದಲನೆಯ ನೀತಿಶತಕದಿಂದ ಕೆಲವು ಪದ್ಯಗಳನ್ನು ಆರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಒಂದೊಂದು ಪದ್ಯವೂ ಲೋಕವ್ಯವಹಾರವನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಿ, ಗುಣದೋಷಗಳನ್ನು ಮನಸ್ಸಿಗೆ ಮುಂದಟ್ಟಾಗುವಂತೆ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತದೆ.

ಭರ್ತೃಹರಿ ಕ್ರಿಸ್ತಶಕ ಏಳನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಜೀವಿಸಿದ್ದನೆಂದೂ, ದೊಡ್ಡ ವೈಯಾಕರಣನೆಂದೂ ಪಂಡಿತರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

4. (भर्तृहरि) सुभाषितानि

अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।
ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रञ्जयति ॥ १ ॥

मानशौर्यलक्षणम्

क्षुत्क्षामोऽपि जराकृशोऽपि शिथिलप्रायोऽपि कष्टां दशा-
मापन्नोऽपि विपन्नदीधितिरपि प्राणेषु नश्यत्स्वपि ।
मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भपिशितग्रासैकबद्धस्पृहः
किं जीर्णं तृणमत्ति मानमहतामग्रेसरः केसरी ॥ २ ॥

सुजनपद्धतिः

वाञ्छा सज्जनसङ्गतौ परगुणे प्रीतिः गुरौ नम्रता
विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रतिर्लोकापवादाद्भयम् ।
भक्तिः शूलिनि[1] शक्तिरात्मदमने[2] संसर्गमुक्तिः खलै-
रेते येषु वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो महद्भ्यो नमः ॥ ३ ॥

प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते संभ्रमविधिः
प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युपकृतेः ।
अनुत्सेको[3] लक्ष्म्यां निरभिभवसाराः परकथाः
सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥ ४ ॥

धैर्यपद्धतिः

निन्दन्तु नीतिनिपुणाः यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ ५ ॥

मुकुन्दमाला

ಮುಕುನ್ದಮಾಲೆಯು ಒಂದು ಸ್ತೋತ್ರ ಗ್ರಂಥ. ಇಲ್ಲಿಯ ಪದ್ಯಗಳು ವಿಷ್ಣುವಿನ ಮಹಿಮೆಯನ್ನು ವರ್ಣಿಸಿ, ಭಗವಂತನ ಮಂಗಳಕರವಾದ ನಾಮಕೀರ್ತನೆ, ಹೇಗೆ ಇಹಪರಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೇಯಸ್ಸನ್ನುಂಟುಮಾಡುವುದು ಎಂಬುದನ್ನು ಸೊಗಸಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತವೆ. ಭಗವಂತನ ಅನುಗ್ರಹವನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಅನನ್ಯಭಕ್ತಿಯೊಂದೇ ಏಕಮಾತ್ರ ಸುಲಭೋಪಾಯ ಎಂಬುದು ಈ ಸ್ತೋತ್ರಕಾವ್ಯದ ಸಾರ. ಇದನ್ನು ರಚಿಸಿದವನು ಕೇರಳ ರಾಜ್ಯದ ದೊರೆ, ಕುಲಶೇಖರನೆಂಬುವನು.

5. मुकुन्दमाला

मुकुन्द मूर्ध्ना प्रणिपत्य याचे
  भवन्तमेकान्तमियन्तमर्थम् ।
अविस्मृतिस्त्वच्चरणारविन्दे
  भवे भवे मेऽस्तु भवत्प्रसादात् ॥ १ ॥

बद्धेनाञ्जलिना नतेन शिरसा गात्रैस्सरोमोद्गमैः
  कण्ठेन स्वरगद्गदेन नयनेनोद्गीर्णबाष्पाम्बुना ।
नित्यं त्वच्चरणारविन्दयुगळध्यानामृतास्वादिना-
  मस्माकं सरसीरुहाक्ष सततं संपद्यतां जीवितम् ॥ २ ॥

नाथे नः पुरुषोत्तमे त्रिजगतामेकाधिपे चेतसा
  सेव्ये स्वस्य पदस्य दातरि सदा नारायणे तिष्ठति ।
यं कंचित्पुरुषाधमं कतिपयग्रामेशमल्पार्थदं
  सेवायै मृगयामहे[1] नरमहो मूढा वराका वयम् ॥ ३ ॥

भवजलधिमगाधं दुस्तरं निस्तरेयं
  कथमहमिति चेतो मास्मगाः कातरत्वम् ।
सरसिजदृशि देवे तावकी भक्तिरेका
  नरकभिदि[2] निषण्णा तारयिष्यत्यवश्यम् ॥ ४ ॥

भक्तलक्षणानि

ಭಗವದ್ಗೀತೆ ಹಿಂದೂ ತತ್ತ್ವಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಪೂಜ್ಯವಾದ ಗ್ರಂಥ. ಗೀತೆಗೆ ಮೊದಲಿಂದಲೂ ನಮ್ಮಲ್ಲಿ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಎಲ್ಲಾ ತತ್ತ್ವ ಗ್ರಂಥಗಳಂತೆಯೇ ಗೀತೆಯ ವಸ್ತುವೂ, ಮನುಷ್ಯನ ಏಕಮಾತ್ರ ಪುರುಷಾರ್ಥ—'ಆತ್ಮದರ್ಶನ'.

ಈ ಗ್ರಂಥಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ಆಚಾರ್ಯರು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ತಮ್ಮ ಅನುಭವಕ್ಕೆ ಬಂದಂತೆ, ತಮ್ಮ ಮನಸ್ಸು ಕಂಡಂತೆ ಅರ್ಥವಿವೇಚನೆ ಮಾಡಿ, ಗೀತೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿರುವ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಪ್ರಕಾಶಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಗೀತೆ, ಹದಿನೆಂಟು ಅಧ್ಯಾಯಗಳ ಗ್ರಂಥ. ಹನ್ನೊಂದನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಪುರುಷೋತ್ತಮನ ದರ್ಶನವು ಅನನ್ಯಭಕ್ತಿಯಿಂದಲೇ ಆಗುವುದೆಂದು ಭಗವಂತನು ಹೇಳಿ, ಹನ್ನೆರಡನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಿಯ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಈ ಅಧ್ಯಾಯ, ಅತ್ಯಂತ ಸಣ್ಣ ಅಧ್ಯಾಯಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಭಕ್ತನ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಈ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಸೊಗಸಾಗಿ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಪದ್ಯಗಳು ಸದಾ ಮನನಮಾಡಲು ಯೋಗ್ಯವಾಗಿವೆ.

6. भक्तलक्षणानि

अद्वेष्टा[1] सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १ ॥

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ २ ॥

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्ष[2]भयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ ३ ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ ४ ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ ५ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ ६ ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येनकेनचित् ।
अनिकेतः[3]स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ ७ ॥

महाश्वेतावृत्तान्तः

ಮಹಾಶ್ವೇತೆಯ ವೃತ್ತಾಂತವನ್ನು ಬಾಣಕವಿಯ ಕಾದಂಬರಿಯಿಂದ ಆರಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ಬಾಣಕವಿ ಕ್ರಿ. ಶ. ಏಳನೆಯ ಶತಮಾನದವನು. ಶ್ರೀಹರ್ಷನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಕವಿಯಾಗಿದ್ದನು. ಈತನು ಬರೆದ ಗ್ರಂಥಗಳು ಎರಡು. ೧ ಹರ್ಷಚರಿತ, ೨ ಕಾದಂಬರಿ. ಈತನು ತನ್ನ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ಹರ್ಷಚರಿತದಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿಯೂ, ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿಯೂ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಬಾಣ ಹುಟ್ಟು ಕಥೆಗಾರ. "ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಪದ್ಯಲೇಖಕರಲ್ಲಿ, ಕಾಳಿದಾಸನಿಗೆ ದೊರೆತಿರುವ ಸ್ಥಾನವು ಗದ್ಯಲೇಖಕರಲ್ಲಿ ಬಾಣನಿಗೆ ದೊರೆತಿದೆ." ಬಾಣನದು ಅದ್ಭುತವಾದ ಪ್ರತಿಭಾಶಕ್ತಿ. ಆತನ ಲೋಕಾನುಭವವೂ ಅಷ್ಟೇ ಅಸಾಧಾರಣವಾದದ್ದು. ಕಥೆ ಹೇಳುವುದರಲ್ಲಿ, ಪದವಿನ್ಯಾಸಕೌಶಲದಲ್ಲಿ ಆತನಿಗೆ ಸರಿತೂಗಬಲ್ಲವರು ಬಹಳ ವಿರಳ. ತನ್ನ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಬಾಣನು, ಪ್ರಕೃತಿಯ ಬಹುಮುಖವಾದ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನೂ ಮಾನವಹೃದಯದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಭಾವಗಳನ್ನೂ, ಬಹು ಸೊಗಸಾಗಿ, ಹೃದಯಂಗಮವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಆತನು ಚಿತ್ರಿಸದ ಭಾವವಿಲ್ಲ, ಆತನು ವರ್ಣಿಸದ ಪ್ರಕೃತಿಯ ಭಾಗವಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ "ಬಾಣೋಚ್ಛಿಷ್ಟಂ ಜಗತ್ ಸರ್ವಂ" ಎಂಬ ಉಕ್ತಿ ಹುಟ್ಟಿರುವುದು.

ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿತವಾಗಿರುವುದು ಚಂದ್ರಾಪೀಡ ಕಾದಂಬರಿಯರ ಪ್ರಣಯ ಕಥೆ. ಅದರ ಜತೆಗೆ ಪುಂಡರೀಕ ಮಹಾಶ್ವೇತೆಯರ ಪ್ರಣಯ ಕಥೆಯು ಬೆರೆತುಕೊಂಡಿದೆ. ಕಾದಂಬರೀ ಮಹಾಶ್ವೇತೆಯರು ದೇವವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರು ; ಒಬ್ಬಳು ಗಂಧರ್ವಕನ್ಯೆ, ಇನ್ನೊಬ್ಬಳು ಅಪ್ಸರೆ. ಇವರ ಪತಿಗಳು ಚಂದ್ರಾಪೀಡ ಪುಂಡರೀಕರು ; ಮಾನವವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರು.

ಪುಂಡರೀಕನಿಂದ ಶಾಪಹೊಂದಿದ ಚಂದ್ರನು ಚಂದ್ರಾಪೀಡನಾಗಿ ಅವತರಿಸಿ ಕಾದಂಬರಿಯ ಪ್ರಣಯಕ್ಕೆ ಪಾತ್ರನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಆಕೆಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗುವುದಕ್ಕೆ ಮೊದಲೇ ದೇಹತ್ಯಾಗಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಆ ಮೇಲೆ ಶೂದ್ರಕ ರಾಜನಾಗಿ ಹುಟ್ಟಿ ಶಾಪವಿಮೋಚನೆಯಾದ ಮೇಲೆ ಚಂದ್ರಾಪೀಡದೇಹವನ್ನು ಹೊಂದಿ ಗಂಧರ್ವರಾಜಪುತ್ರಿಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗುತ್ತಾನೆ. ಪುಂಡರೀಕನು ಚಂದ್ರನ ಕೋಪಕ್ಕೆ ಸಿಕ್ಕಿ ದೇಹತ್ಯಾಗಮಾಡಿ, ಚಂದ್ರನು ಚಂದ್ರಾಪೀಡನಾಗಿ ಅವತರಿಸಿದಾಗ, ಅವನ ಮಿತ್ರನಾದ ವೈಶಂಪಾಯನನಾಗಿ ಹುಟ್ಟುತ್ತಾನೆ. ಆಗ ಪೂರ್ವಜನ್ಮವಾಸನೆಯಿಂದ ಪ್ರೇರಿತನಾಗಿ ಮಹಾಶ್ವೇತೆಯಲ್ಲಿ ಮೋಹಗೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ಇವನು ಪರಪುರುಷನೆಂಬ ಭಾವನೆಯಿಂದ ಮಹಾಶ್ವೇತೆ ಶಪಿಸುತ್ತಾಳೆ.

ವೈಶಂಪಾಯನನು ಗಿಳಿಯ ಜನ್ಮವನ್ನು ತಾಳಿ ಶಾಪವಿಮೋಚನೆಯಾದ ಮೇಲ
ಪುಂಡರೀಕನ ಶರೀರವನ್ನು ಮರಳಿ ಹೊಂದಿ ಮಹಾಶ್ವೇತೆಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗು
ತ್ತಾನೆ. ಇದು ಕಾದಂಬರಿಯ ಸ್ಥೂಲವಾದ ಕಥೆ.

ಈ ಕಥೆಯನ್ನು ಕವಿ ತನ್ನ ರಸಿಕತೆಯಿಂದ, ಬುದ್ಧಿಚಮತ್ಕಾರದಿಂದ
ಪಾಂಡಿತ್ಯಪ್ರಭಾವದಿಂದ, ಪ್ರತಿಭಾವಿಶೇಷದಿಂದ ಓದುಗರು ಮುಗ್ಧರಾಗುವಂತೆ
ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಒಂದು ಅದ್ಭುತವಾದ ಚಿತ್ರಶಾಲೆಯನ್ನೇ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾನೆ
ಮಹಾಶ್ವೇತೆಯ ವೃತ್ತಾಂತ, ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಭಾಗ.

7. महाश्वेतावृत्तान्तः

महाश्वेता अवादीत्[1] "राजपुत्र, किमनेनातिनिर्घृणहृदयाया मम मन्दभाग्यायाः पापायाः जन्मनः प्रभृति वृत्तान्तेनाश्रवणीयेन श्रुतेन । तथापि यदि महत्कुतूहलं तत्कथयामि । श्रूयताम् ।

एतत्प्रायेण भवतां श्रुतिविषयमापतितम् । यथा विबुधसद्मन्य[2]-प्सरसो[3] नाम कन्यकास्सन्ति । तासां चतुर्दश कुलानि । दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानां कन्यकानां मध्ये द्वे सुते मुनिररिष्टा च बभूवतुः । ताभ्यां गन्धर्वैः[4] सह[5] कुलद्वयं जातम् । तत्र मुनेस्तनयः चित्ररथो नाम । स किल सर्वेषां गन्धर्वाणामाधिपत्यं[6] शैशव एव प्राप्तवान् । तस्य हेमकूटो नाम निवासः । तत्र गन्धर्वशतसहस्राणि प्रतिवसन्ति । तेनैव चेदं चैत्ररथं नामातिमनोहरं काननं निर्मितम् । इदं चाच्छोदाभिधानं महत्सरः खानितम् । अयं च भवानीपतिरुपरचितो भगवान् । अरिष्टायास्तु पुत्रः हंसो नाम गन्धर्वः चित्ररथेनाभिषिक्तः राज्यपदमासादितवान् । सः सोमवंशोद्भवां गौरीं नाम कन्यकां प्रणयिनीमकरोत् । तयोः महात्मनोः ईदृशी विगतलक्षणा एकैवात्मजा समुत्पन्ना । तातस्तु सुतजन्मातिरिक्तेन[7] महोत्सवेन मज्जन्माभिनान्दितवान् । महाश्वेतेति यथार्थमेव नाम कृतवान् । अहं पितृभवने बालतया[8] कलमधुरप्रलापिनी गन्धर्वाणामङ्कादङ्कं संचरन्ती अविदितशोकायासमनोहरं शैशवमतिनीतवती । क्रमेण च कृतं मे वपुषि वसन्त इव मधुमासेन,[9] मधुमास इव नवपल्लवेन, नवपल्लव इव कुसुमेन, कुसुम इव मधुकरेण, मधुकर इव मदेन नवयौवनेन पदम् ।

एकदाहमम्बया सह मधुमासविस्तारितशोभमिदमच्छोदं सरः स्नातुमभ्यागमम्[10] । तत्र सखीजनेन सह व्यचरम् । एकस्मिंश्च प्रदेशे वनानिलोपनीतं अनाघ्रातपूर्व[11]ममानुषलोकोचितं[12] कुसुमगन्धमभ्याजिघ्रम् । कुतोऽयमित्युपारूढकुतूहला चाहं मुकुलितलोचना तेन

गन्धेनाकृष्यमाणा, कतिचित्पदानि गत्वा, अतितेजस्विनम्, एकेन करेण कमण्डलुं अपरेण चाक्षमालिकां कलयन्तम्, मौञ्जमेखलागुणेन परिक्षिप्तजघनभागम्, अलङ्कारमिव ब्रह्मचर्यस्य, यौवनमिव धर्मस्य, आत्मानुरूपेण वयसा तापसकुमारेणानुगतम्, स्नानार्थमागतं, मुनिकुमारकमपश्यम् ।

तेन च कर्णावतंसीकृतां, अदृष्टपूर्वां, कुसुममञ्जरीमद्राक्षम्[13] । अस्याः परिभूतान्यकुसुमामोदो नन्वयं परिमलः, इति निश्चित्य तं तपोधनमतिचिरं सस्पृहं व्यलोकयम् । अशेषजनपूजनीया चेयं जातिरिति कृत्वा तस्मै प्रणाममकरवम् । कृतप्रणामायां मयि तमपि मद्दर्शनापहृतधैर्यमकरोदनङ्गः । उपसृत्य, तं सहचरं मुनिबालकं प्रणामपूर्वकमपृच्छम् । "भगवन्, किमभिधानः? कस्य चायं तपोधनयुवा? किं नाम्नस्तरोरियमवतंसीकृता कुसुममञ्जरी? जनयति मे मनसि कौतुकमस्याः अयमनाघ्रातगन्धः।" इति । सोऽब्रवीत् । "बाले! अथ कौतुकमावेदयामि । श्रूयताम्।

अस्ति खलु सकलत्रिभुवनप्रख्यातकीर्तिः महामुनिश्श्वेतकेतुर्नाम । तस्य चायं कुमारः पुण्डरीकनामा । इयं च, नन्दनवनदेवतयोपायनीकृता पारिजातपादपस्य मञ्जरी" । इत्युक्तवति तस्मिन्, सः तपोधनयुवा सस्मितं मामवादीत् । "अयि कुतूहलिनि, किमनेन प्रश्नायासेन? यदि रुचितसुरभिपरिमला, गृह्यतामियम्" इत्युक्त्वा समुपसृत्य आत्मीयाच्छ्रवणादपनीय, मदीये श्रवणपुटे तामकरोत्। सः मत्कपोलस्पर्शतरलीकृतात् [14]करतलाद्गलितामक्षमालामपि नाज्ञासीत् । अहं तां गृहीत्वा, सलीलं कण्ठाभरणतामनयम्।

इत्थंभूते च व्यतिकरे छत्रग्राहिणी मामवोचत् । "भर्तृदारिके,[15] स्नाता देवी प्रत्यासीदति गृहगमनकालः । तत्क्रियतां मज्जनाविधिः।" इति। अहं तु तेन तस्या वचनेन अनिच्छया कथं कथमपि समाकृष्यमाणा, तन्मुखादतिकृच्छ्रेण दृष्टिमाकृष्य स्नातुमुद-

चलम् । उच्चलितायां[16] च मयि द्वितीयो मुनिदारकः सुहृदः धैर्यस्खलितं तदालोक्य “ कथं करतलाद्गलितामक्षमालामपि न लक्षयसि ? अपहृता नामेयम् । इदमपि तावदपह्रियमाणमनयाऽनार्यया निवार्यतां हृदयम् ” । इत्यावादीत् । एवमभिधीयमानश्च पुण्डरीकः किञ्चिदुपजातलज्ज इव अलीककोपकान्तेन[17] मुखेन्दुना मामवदत् । “ चपले, प्रदेशादस्मादिमामक्षमालामदत्वा पदात्पदमपि न गन्तव्यम् ” इति । तच्छ्रुत्वा अहमेकावलीमात्मकण्ठादुन्मुच्य, “ भगवन् , गृह्यतामक्षमाला इति मन्मुखासक्तदृष्टेः शून्यहृदयस्यास्य पाणौ निधाय स्नातुमवातरम् । उत्थाय कथमपि प्रयत्नेन सखीजनेनाम्बया सह तमेव चिन्तयन्ती, स्वभवनमयासिषम् । गत्वा च प्रविश्य कन्यकान्तःपुरं, ततः प्रभृति तद्विरहविधुरा किमपि नावागच्छम् । कुमारीप्रासादमारुह्य, सखीजनं च विसृज्य, सर्वव्यापारानुत्सृज्य मणिजालगवाक्षनिक्षिप्तमुखी, तामेव दिशमीक्षमाणा, तामक्षावलीं कण्ठेनोद्वहन्ती, तथैव तया कर्णलग्नया पारिजातमंजर्या कण्टकितैककपोलफलका, निस्पन्दमातिष्ठम् ।

ताम्बूलकरङ्कवाहिनी तरलिका मया सह गता स्नातुमासीत् । सा च पश्चाच्चिरादागत्य मामवादीत् । “ भर्तृदारिके, तयोर्मुनिकुमारयोरेकः अप्राक्षीत्[18] । “ बालिके, केयं कन्यका, कस्य वाऽपत्यम् ,[19] किमभिधानम्, क्व गच्छति, ” इति । मयोक्तं “ एषा खलु गन्धर्वराजदुहिता महाश्वेतानाम हेमकूटमभिप्रस्थिता ” इति । इति कथिते सः किमपि तूष्णीं स्थित्वा निकटवर्तिनस्तमालपादपस्य [20]पल्लवमादाय शिलातले निष्पीड्य तेन रसेन उत्तरीयवल्कलैकदेशाद्विपाट्य[21]पट्टिकां स्वहस्तनखशिखरेणाभिलिख्य “ इयं पत्रिका तस्यै कन्यकायै देया ” इत्यभिधायार्पितवान् । इत्युक्त्वा तरलिका, तामदर्शयत् । अहं तु तस्यामभिलिखितामिमामार्यामपश्यम् ।

दूरं मुक्तालतया बिससितया विप्रलोभ्यमानो मे ।
हंस इव दर्शिताशो[22] मानसजन्मा[23] त्वयानीतः ॥

अथ तया सह अनयैव कथया तस्मिन्नेव प्रासादे दिवसमत्यवाहयम् ।

अथ लोहितायति रविबिम्बे छत्रग्राहिणी समागत्य "भर्तृदारिके, तयोर्मुनिकुमारयोरन्यतरो[24] द्वारि तिष्ठति, कथयति "अक्षमालामुपयाचितुमागतोऽस्मीति" इत्यवदत् । अहं कञ्चुकिन[25]माहूय "गच्छ, प्रवेश्यताम्" इत्यादिशम् । अथ कञ्चुकिना प्रवेशितं कुमारकं पुण्डरीकस्य सखायमपश्यम् । अन्तिकमुपगतस्य चास्य पर्याकुलमिवाकारमलक्षयम् । उत्थाय च कृतप्रणामा सादरं स्वयमासनमुपाहरम् । अथ मुहूर्तमिव स्थित्वा किमपि विवक्षुरिव स तस्यां मत्समीपोपविष्टायां तरलिकायां चक्षुरपातयत् । अहं तु विदिताभिप्राया "भगवन्, अव्यतिरिक्तेयमस्मच्छरीरात् , अशङ्कितमभिधीयताम्" इत्यवोचम् । सोऽब्रवीत्, "भर्तृदारिके, भवत्याः समक्षमेव स मया तथा निष्ठुरमभिहितः । तथा चाभिधाय परित्यज्य तं तस्मात्प्रदेशादुपजातमन्युः उत्सृष्टकुसुमावचयः, अन्यं प्रदेशमगमम् । अपयातायां, भवत्यां मुहूर्तमिव स्थित्वा, 'एकाकी किमयमिदानीमाचरति' इति संजातवितर्कः, प्रतिनिवृत्त्य, विटपान्तरितविग्रहः, तं प्रदेशं व्यलोकयम् । यावत्तत्र तं नाद्राक्षम् , आसीच्च मे मनस्येवम्—किं नु तामेवानुसरन् गतो भवेत् ? आहोस्वित्कुपितः परित्यज्य मां गतः ? उतान्वेषयन्मामेव प्रदेशमन्यमितो गतः स्यात् ? इत्येवं विकल्पयन्, कञ्चित्कालमतिष्ठम् । ततस्तमन्वेष्टुमादरमकरवम् । सुचिरं व्यचरम् । अथैकस्मिन्सरस्समीपवर्तिनि लतागहने कृतावस्थानम्, कुसुमायुधेन सन्ताप्यमानम्, निस्पन्दनिमीलितेनेक्षणयुगलेन बाष्पजलमुत्सृजन्तम्, अनभिज्ञेयपूर्वाकारम्, तमहमद्राक्षम् । तदवस्थं चिरमुद्वीक्ष्य समुपजातविषादो वेपमानेन हृदयेन तमुपसृत्य "सखे पुण्डरीक, कथय किमिदमित्यपृच्छम् । सः प्रयत्नेन चक्षुरुन्मील्य मन्थरया दृष्ट्या सुचिरं मां विलोक्य "सखे कपिञ्जल, विदितवृत्तान्तोऽपि किं मां पृच्छसि"

इति कृच्छ्रेण शनैश्शनैरवदत्। अहं तु तदाकर्ण्य सुहृदा सुहृदसन्मार्गप्रवृत्तो यावच्छक्ति सर्वात्मना निवारणीयः इति मनसावधार्य, अब्रवम्, सखे पुण्डरीक, सुविदितमेतन्मम । किमप्रबुद्ध इवानेन मन्मथहतकेनापहासास्पदतां नीयमानमात्मानं नावबुध्यसे? कोयमनङ्गो नाम? धैर्यमवलम्ब्य निर्भर्त्स्यतामयं दुराचारः। इत्येवं वदत एव मे वचनमाक्षिप्य करतलेन पाणौ मामवलम्ब्य अवोचत् । "सखे, किं बहुनोक्तेन, दूरातीतः खलूपदेशकालः । यावत्प्राणिमि, तावदस्य मदनसन्तापस्य प्रतिक्रियां क्रियमाणामिच्छामि । अत्र यत्प्राप्तकालं तत्करोतु भवान्" इत्यभिधाय तूष्णीमभवत्। अहमेनं पुनः पुनः प्राबोधयम्।" येन केनचिदुपायेन शुभेनाशुभेन वा अस्य प्राणाः[26] रक्षणीयाः" इति निश्चित्य "सर्वथा प्रयामि तस्याः सकाशम्" इति चिन्तयित्वा तत्प्रदेशात्सव्याजमुत्थायागतोऽहम् । इत्यभिधाय किमियं वक्ष्यतीति मन्मुखासक्तदृष्टिः तूष्णीं आसीत्।

अहन्तु तदाकर्ण्य सुखामृतमये [27] ह्रद इव निमग्ना तत्क्षणमचिन्तयम् । "दिष्ट्या तावदयमनङ्गो मामिव तमप्यनुबध्नाति । किं मयाद्य प्रतिपत्तव्यम्"। इत्येवं विचारयन्तीमेव मां प्रतीहारी "भर्तृदारिके, त्वमस्वस्थशरीरेति परिजनादुपलभ्य, महादेवी प्राप्ता" इत्यवदत्। तच्छ्रुत्वा, कपिञ्जलः सत्वरमुत्थाय, "राजपुत्रि, महानयं समुपस्थितः कालातिपातः । भगवान् दिवसकरः अस्तमुपगच्छति। तद्गच्छामि । सर्वथा सुहृत्प्राणरक्षणदक्षिणार्थमयमुपरचितोऽञ्जलिः। एष मे परमो विभवः"। इत्यभिधाय प्रययौ। अम्बा तु मत्समीपमागत्य सुचिरं स्थित्वा स्वभवनमयासीत् । तया तु तत्रागत्य किं कृतम्, किमभिहितम्, इति शून्यहृदया सर्वं नालक्षयम् । अथास्तमुपगते भगवति सवितरि किंकर्तव्यतामूढा तामेव तरलिकामपृच्छम् । "उपदिशतु मे भवती यदत्र साम्प्रतम् । किं अवमुच्य विनयं, अचिन्तयित्वा जनापवादम्, अविगणय्य कुलम्, रागान्धवृत्तिः,

अननुज्ञाता पित्रा, अननुमोदिता मात्रा, स्वयमुपगम्य ग्राहयामि पाणिम् । अथवा कपिञ्जलस्य प्रणयप्रसरभङ्गं करोमि । इति "। तदनु आसन्नचन्द्रोदयजन्मना विरलविरलेनालोकेन धूसरतां वासवी दिगयासीत् । अथ तं रजनिकरमुदितं विलोकयन्तीं मां मूर्छा निमीलितलोचनामकार्षीत् । अचिरेण चोपलब्धसंज्ञा रुदतीं तरलिकामपश्यम् । सा बद्धाञ्जलिरवादीत् । " भर्तृदारिके, किं लज्जया गुरुजनापेक्षया वा । प्रसीद, प्रेषय माम्, आनयामि ते हृदयदयितम् । उत्तिष्ठ स्वयं वा तत्र गम्यताम् । इत्येवंवादिनीं ताम्, उत्तिष्ठ, यथाकथंचिदनुद्गतजीविता संभावयामि हृदयदयितं जनम् " इत्यभिदधाना तामेवावलम्ब्य कथंचिदुदतिष्ठम् ।

प्रासादादवतीर्य प्रमदवनपक्षद्वारेण निर्गत्य तया सह तमुद्देशमभ्युपागमम् । तत्र मार्गलताकुसुमरजोधूसरं चरणयुगलं चन्द्रकान्तमणिप्रस्रवणे प्रक्षालयन्ती, यस्मिन् प्रदेशे सः आस्ते, तस्मिन्नेव चास्य सरसः पश्चिमे तटे पुरुषस्येव रुदितध्वानिमुपलक्ष्य दक्षिणेक्षणस्फुरणेन प्रथममेव मनस्याहितशङ्का वेपमानगात्रयष्टिः तदभिमुखमतित्वारितमगच्छम् । अथोन्मुक्तार्तनादं " हा किमिदमापतितम् । आः दुर्विनीते महाश्वेते, किमनेन तेऽपकृतम् । हा, भगवन् श्वेतकेतो, पुत्रवत्सल, न वेत्सि मुषितमात्मानम् । सखे, प्रतिपालय माम् । अहमपि भवन्तमनुयास्यामि । न शक्नोमि भवता विना[28] क्षणमप्यवस्थातुम् । कं याचे । कं शरणमुपैमि । निरर्थकं जीवितम् । शून्या मे दिशो जाताः । कमालपामि । उत्तिष्ठ । देहि मे प्रतिवचनम् । इति विलपन्तं कपिञ्जलमश्रौषम् । तच्छ्रुत्वा, दूरादेव मुक्तैकताराक्रन्दा, त्वरितैः पादप्रक्षेपैः प्रस्खलन्ती, पदे पदे केनाप्युत्क्षिप्य नीयमानेव तं प्रदेशं गत्वा, सरस्तीरवर्तिनि शिलातले विरचितं मृणालमयं शयनमधिशयानं जीवितेन परित्यक्तं, कपिञ्जलेनाक्रोशता कण्ठे परिष्वक्तं तत्क्षणविगतजीवितं तमहं मन्दभाग्या महाभागमद्राक्षम् । उद्भूतमूर्छान्धकारा तदा, " किमकरवम्,

किं व्यलपम्" इति सर्वमेव नाज्ञासिषम् । अश्रद्दधानाचासंभावनीयं तत्तस्य मरणं आत्मनश्च जीवितं, उत्थाय, "हा! अकरुण, मां विमुच्य क्व यासि । प्रसीद । सकृदालप । दर्शय भक्तवत्सलताम् । ईषदपि विलोकय । पूरय मे मनोरथम् । आर्तास्मि । भक्तास्मि । अनुरक्तास्मि । अनाथास्मि । कथय किमपराद्धम् । हा! हतास्मि मन्दभागिनी । हा! कमुपयामि शरणम् । अयि दैव, दर्शय दयाम् । देहि दयितदक्षिणाम् । भगवत्यो वनदेवताः, प्रसीदत, प्रयच्छतास्य प्राणान्" । इत्येतानि व्याक्रोशन्ती उन्मत्तेव व्यलपम् । "अयि भगवन्, प्रसीद, प्रत्युज्जीवयैनम्" इति कपिञ्जलस्य पादयोरपतम् । मुहुर्मुहुः तरलिकां कण्ठे गृहीत्वा प्रारुदम् । ततश्च मरणैकनिश्चया तत्तद्बहु विलप्य तरलिकामब्रुवम् । "अयि, उत्तिष्ठ, काष्ठान्याहृत्य विरचय चिताम् । अनुसरामि जीवितेश्वरम् । इति ।

अत्रान्तरे[29] झडिति चन्द्रमण्डलविनिर्गतः[35] कुमुदधवलदेहः, महाप्रमाणः पुरुषः, दिव्याकृतिः तमुपरत[30]मुत्क्षिपन्, गम्भीरेण स्वरेण "वत्से, महाश्वेते, न परित्याज्यास्त्वया प्राणाः । पुनरपि तवानेन सह भविष्यति समागमः" । इत्येवमादृतः पितेव अभिधाय गगनतलमुदपतत् ।

अहं तु तेन व्यतिकरेण सभया, सकौतुका "किमिदम्" इति कपिञ्जलमपृच्छम् । असौ तु अदत्त्वैवोत्तरं, दुरात्मन्, क्व मे वयस्यमपहृत्य गच्छसि" इत्यभिधाय सञ्जातकोपः सवेगमुत्तरीयवल्कलेन परिकरं[31] बध्नन्, उत्पतन्तं तमेवानुसरन्नन्तरिक्षमुदगात्[32] । सर्व एव तारागणमध्यमविशन् ।

मम तु कपिञ्जलगमनेन द्विगुणीकृतशोकायाः सुतरामदीर्यत हृदयम् । किंकर्तव्यतामूढा तरलिकामब्रवम् । "अयि, किमेतत्" इति । सा तु तमवलोक्य, वेपमानाङ्गयष्टिः, मम मरणशङ्कया च वराकी सकरुणमब्रवीत् । "भर्तृदारिके, न जानामि, पापकारिणी,

किंतु महमिदमाश्चर्यम् । अमानुषाकृतिरेष पुरुषः । समाश्वासिता चानेन गच्छता सानुकम्पं पित्रेव भर्तृदारिका । प्रायेण चैवंविधाः स्वप्नेप्यविसंवादिन्यो भवन्त्याकृतयः । किमुत साक्षात् । अतः युक्तमात्मानं, अस्मात् प्राणपरित्यागव्यवसायान्निवारयितुम् । कपिञ्जलप्रत्यागमनकालावधयोपि तावद्ध्रियन्ताममी प्राणाः " । इत्यभिदधाना पादयोर्मे न्यपतत् । अहं तु तद्वचनोपनीतया, दुराशामृगतृष्णिकया कपिञ्जलप्रत्यागमनाकांक्षया च तस्मिन्काले तदेव युक्तं मन्यमाना नोत्सृष्टवती जीवितम् । आशया हि किमिव न क्रियते । तां क्षपां[33] च तस्मिन्नेव सरस्तीरे तरलिकाद्वितीया क्षपितवती ।

प्रत्युषसि तूत्थाय, तस्मिन्नेव सरसि स्नात्वा, तत्प्रीत्या तमेव कमण्डलुमादाय तान्येव वल्कलानि तामेवाक्षमालां गृहीत्वा, बुध्वा निःसारतां संसारस्य, अविगणय्य तातमम्बां च, परित्यज्य सकलं परिजनबन्धुवर्गं, निवर्त्य विषयसुखेभ्यो मनः, संयम्येन्द्रियाणि, गृहीतब्रह्मचर्या, तदनुरागकृशं दग्धशरीरकं बहुविधैर्नियमैः शोषयन्ती, वन्यैश्च फलमूलवारिभिर्वर्तमाना, त्रिसंध्यमत्र सरसि स्नानमुपस्पृशन्ती, प्रतिदिनमर्चयन्ती दैवमनाथशरणं त्र्यम्बकम्, अस्यामेव गुहायां तरलिकया सह, दीर्घशोकमनुभवन्ती वसामि " । इत्युक्त्वा वल्कलोपान्तेनाच्छाद्य वदनमतिचिरं प्रारोदीत् । चन्द्रापीडस्तु प्रथममेव तस्या रूपेण, विनयेन, मधुरालापतया, अतितपस्वितया च उपारूढगौरवोऽभूत् । तदानीं तु तेनापरेण दर्शितसद्भावेन स्ववृत्तान्तकथनेन सुतरामारोपितप्रीतिरभवत् ।

———

ऊरुभङ्गम्

ಊರುಭಙ್ಗವು ಭಾಸಕವಿಯ ಏಕಾಂಕನಾಟಕಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಭಾಸನು ಕಾಳಿದಾಸನಿಗಿಂತ ಪ್ರಾಚೀನನಾದವನು. ಭಾಸನ ಕಾಲ, ದೇಶಗಳ ವಿಷಯವು ಇನ್ನೂ ವಾದಗ್ರಸ್ತವಾಗಿಯೇ ಇದೆ. ಆದರೂ ಬಹುಮಂದಿ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಈತನು ದಕ್ಷಿಣದೇಶದವನಾಗಿರಬಹುದೆಂದೂ, ಕಾಳಿದಾಸನಿಗಿಂತ ಹಿಂದಿನವನೆಂದೂ ಊಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವನು ಬರೆದ ನಾಟಕಗಳು ಹದಿಮೂರು.

(i) ಬೃಹತ್ಕಥೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಬರೆದವು ೪ ;—ಸ್ವಪ್ನವಾಸವದತ್ತ, ಪ್ರತಿಜ್ಞಾಯೌಗಂಧರಾಯಣ, ಅವಿಮಾರಕ, ಚಾರುದತ್ತ.

(ii) ರಾಮಾಯಣದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಬರೆದವು ೨ ;—ಅಭಿಷೇಕನಾಟಕ, ಪ್ರತಿಮಾನಾಟಕ.

(iii) ಭಾಗವತದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಬರೆದದ್ದು ೧ ;—ಬಾಲಚರಿತ.

(iv) ಭಾರತದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಬರೆದವು ೬ ;—ಪಂಚರಾತ್ರ, ಮಧ್ಯಮ ವ್ಯಾಯೋಗ, ದೂತವಾಕ್ಯ, ದೂತಘಟೋತ್ಕಚ, ಕರ್ಣಭಾರ, ಊರುಭಙ್ಗ.

ಪಂಚರಾತ್ರವನ್ನುಳಿದರೆ ಮಿಕ್ಕ ಐದೂ ಭಾರತದ ಕಥೆಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಏಕಾಂಕನಾಟಕಗಳು.

ಭಾಸನ ನಾಟಕಗಳಲ್ಲಿ ದೃಶ್ಯರಮಣೀಯತೆಯೂ, ಕಾವ್ಯಸಂಪತ್ತೂ ಎರಡೂ ಪೂರ್ಣವಾಗಿವೆ. ಭಾಸನ ಶೈಲಿ ಸರಳವಾದದ್ದು. ಅವನ ಸಂವಿಧಾನರಚನೆ, ಪಾತ್ರಸೃಷ್ಟಿ, ರಸಪೋಷಣೆ ಒಂದೊಂದೂ ಓದುಗರ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸುತ್ತದೆ. ಅವನ ಕೃತಿಗಳೆಲ್ಲ ಸಜೀವವಾಗಿ ಪ್ರಕಾಶಿಸುವಂತಹುವು.

ಕವಿಯು, ಊರುಭಙ್ಗಕ್ಕೆ ವಸ್ತುವನ್ನು ಮಹಾಭಾರತದ ಶಲ್ಯಪರ್ವದಿಂದ ಆರಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಕರ್ಣನು ವೀರಸ್ವರ್ಗವನ್ನೈದಿದಮೇಲೆ, ಶಲ್ಯನು ಹದಿನೆಂಟನೆಯ ದಿನದ ಕುರುಸೇನಾಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ವಹಿಸಿ ಯುದ್ಧಮಾಡಿ ಮಡಿದನು. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಹದಿನೆಂಟು ಅಕ್ಷೌಹಿಣೀ ಸೈನ್ಯವೂ ಹತವಾಯಿತು. ಕುರುಕ್ಷೇತ್ರವು ಶವರಾಶಿಗಳಿಂದ ತುಂಬಿಹೋಯಿತು. ಇನ್ನು ಉಳಿದವರು, ಧೃತರಾಷ್ಟ್ರಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ದುರ್ಯೋಧನ ; ಯುಧಿಷ್ಠಿರನ ಕಡೆ ಪಾಂಡವಜನಾರ್ದನರು ಮಾತ್ರ. ದುರ್ಯೋಧನ ಸಾಯುವವರೆಗೂ ಭೀಮನ ಪ್ರತಿಜ್ಞೆ ತೀರಿದಂತಾಗದು ; ಯುದ್ಧ ಮುಗಿಯದು. ಬಳಲಿದ್ದರೂ ದುರ್ಯೋಧನನನ್ನು ಪಾಂಡವರು ಯುದ್ಧಭೂಮಿಗೆ ಎಳೆತಂದರು.

ದುರ್ಯೋಧನನು ಏಕಾಂಗಿಯಾಗಿ ವೀರನಂತೆ ಹೊಡೆದಾಡಿ ಭೀಮನ ಗದಾ ಘಾತಕ್ಕೆ ಬಿದ್ದು ಮಡಿದನು. ಇದು ಶಲ್ಯಪರ್ವದ ಕಥೆ. ಈ ಮಹಾ ಭಾರತ ರುದ್ರನಾಟಕದ ಕೊನೆಯ ದೃಶ್ಯವೇ ಭಾಸಕವಿಯ ಊರುಭಂಗ ದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯವಾಗಿರುವ ವಿಷಯ.

ಹನ್ನೊಂದು ಅಕ್ಷೌಹಿಣೀಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಅಧಿಪತಿಯಾಗಿ, ಏಕಮಾತ್ರ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯೆಂಬ ಬಿರುದಿಗೆ ಪಾತ್ರನಾಗಿದ್ದರೂ, ಕೊನೆಗಾಲಕ್ಕೆ ದುರ್ಯೋ ಧನನಿಗೆ ಕುದುರೆ, ಆನೆ, ರಥ, ಪದಾತಿಗಳ ಸಹಾಯವೊಂದೂ ದೊರೆಯ ಲಿಲ್ಲ. ಶತ್ರುವಿನ ಪೆಟ್ಟಿಗೆ ಬಲಿಯಾಗಿ ತೊಡೆ ಮುರಿದುಬಿದ್ದು ಏಕಾಕಿ ಯಾಗಿ ಕೊರಗಿ ಸಾಯಬೇಕಾಯಿತು. ನೂರು ಜನ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಕಳೆದು ಕೊಂಡ ವೃದ್ಧರಾದ, ಅಂಧರಾದ ತಾಯಿತಂದೆಗಳು ಈ ದುಃಖದೃಶ್ಯವನ್ನು ಕಾಣುವಂತಾಯಿತು. ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಕೈಹಿಡಿದ ರಾಣಿಯರೂ, ಹೊಟ್ಟೆ ಯಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿ ದುಃಖದ ನೆಳಲನ್ನೇ ಕಾಣದೆ ಬೆಳೆದುಬರುತ್ತಿದ್ದ, ಆಡುವ ಮಗುವೂ, ದುರ್ಭರವಾದ ಶೋಕವನ್ನು ಅನುಭವಿಸುವಂತಾಯಿತು. ಇದು ಇಲ್ಲಿಯ ದಾರುಣ ವೃತ್ತಾಂತ. ಇದನ್ನು ಭಾಸನು ತನ್ನದೇ ಆದ ಪ್ರತಿಭಾ ವಿಶೇಷದಿಂದ ದಾರುಣತರವಾಗಿ ಮಾಡಿ ಅದ್ಭುತವಾದ ನಾಟಕವನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಊರುಭಙ್ಗಮ್

(ಭೀಮನು ದುರ್ಯೋಧನನ ತೊಡೆಯೊಡೆಯುವುದು ಇದರ ಕಥಾವಸ್ತು)

ಪಾತ್ರಗಳು

ಪುರುಷ ಪಾತ್ರಗಳು :—

ಭಟರು.

ಬಲದೇವ—ದುರ್ಯೋಧನನಿಗೆ ಗದಾಯುದ್ಧವನ್ನು ಕಲಿಸಿದ ಗುರು.

ದುರ್ಯೋಧನ—ಕುರುರಾಜ.

ಧೃತರಾಷ್ಟ್ರ—ವೃದ್ಧನಾದ, ದುರ್ಯೋಧನನ ತಂದೆ.

ದುರ್ಜಯ—ದುರ್ಯೋಧನನ ಮಗ.

ಸ್ತ್ರೀ ಪಾತ್ರಗಳು :—

ಗಾನ್ಧಾರೀ—ಕುರುರಾಜನ ತಾಯಿ.

8. ऊरुभङ्गम्

(नान्द्य[1]न्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः)

सूत्रधारः—

भीष्मद्रोणतटां जयद्रथजलां गान्धारराज[2]ह्रदां
कर्णद्रौणि[3] कृपोर्मिनक्रमकरां दुर्योधनस्रोतसम् ।
तीर्णः शत्रुनदीं शरासि[4]सिकतां येन प्लवेनार्जुनः
शत्रूणां तरणेषु वः स भगवानस्तु प्लवः केशवः ।। १ ।।

एवमार्यमिश्रा[5]न्विज्ञापयामि । अये! किन्नु खलु मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते । अङ्ग ! पश्यामि ।

(नेपथ्ये)

एते स्मो भोः ! एते स्मः ।

सूत्रधारः—भवतु विज्ञातम् । तनयशतनयनशून्ये दुर्योधनावशेषे धृतराष्ट्रपक्षे, पाण्डवजनार्दनावशेषे युधिष्ठिरपक्षे राज्ञां शरीरसमाकीर्णे समन्तपञ्चके वृकोदरसुयोधनयोः युद्धे प्रवृत्ते, हतगजाश्वनरेन्द्रं, एतद्रणं, योधाः प्रविष्टाः ।

(इति निष्क्रान्तः)

स्थापना [6]

(ततः प्रविशन्ति भटास्त्रयः)

सर्वे—एते स्मो भोः ! एते स्मः ।

प्रथमः—अये! एतत्खलु द्रौपदीकेशधर्षणावमर्षितस्य पाण्डवमध्यमस्य भीमसेनस्य भ्रातृशतवधक्रुद्धस्य महाराजदुर्योधनस्य च द्वैपायन[7]हलायुधकृष्णविदुरप्रमुखानां कुरुयदुकुलदैवतानां प्रत्यक्षं प्रवृत्तं गदायुद्धम् ।

द्वितीयः— एष संप्रहाररुधिरसिक्ताङ्गस्तावद्दृश्यतां पाण्डवः ।

निर्भिन्नाग्रललाटवान्तरुधिरो भग्नांसकूटद्वयः
सान्द्रैर्निर्गलितप्रहाररुधिरैरार्द्रीकृतोरस्स्थलः ।
भीमो भाति गदाभिघातरुधिरक्लिन्नावगाढव्रणः
शैलो मेरुरिवैष धातुसलिलासारोपदिग्धोपलः ॥ २ ॥

प्रथमः—एष गाढप्रहाराशिथिलक्लितााङ्गं निपतन्तं भीमसेनं दृष्ट्वा,

एकाग्रांगुलिधारितोन्नतमुखो[8] व्यासः स्थितो विस्मितः

द्वितीयः—

दैन्यं याति युधिष्ठिरोऽत्र विदुरो बाष्पाकुलाक्षः[9] स्थितः ।

तृतीयः—

स्पृष्टं गाण्डिव[10]मर्जुनेन गगनं कृष्णः समुद्वीक्षते

सर्वे—

शिष्यप्रीततया हलं[11] भ्रमयते रामो रणप्रेक्षकः ॥

प्रथमः—एष महाराजः,

वीर्यालयो विविधरत्नविचित्रमौलि-
र्युक्तोऽभिमानविनयद्युतिसाहसैश्च ।
वाक्यं वदत्युपहसन्न तु भीम! दीनं
वीरो निहन्ति[12] समरेषु भयं त्यजेति ॥ ३ ॥

द्वितीयः—एष इदानीमपहास्यमानं भीमसेनं दृष्ट्वा स्वमूरु[13]मभिहत्य कामपि संज्ञां प्रयच्छति जनार्दनः ।

तृतीयः—एष संज्ञया समाश्वासितो मारुतिः,[14]

संहृत्य भ्रुकुटीर्ललाटविवरे स्वेदं करेणाक्षिपन्
बाहुभ्यां परिगृह्य भीमवदनाश्चित्राङ्गदां स्वां गदाम् ।
पुत्रं दीनमुदीक्ष्य सर्वगतिना[15] लब्ध्वेव दत्तं बलं
गर्जन् सिंहवृषेक्षणः[16] क्षितितलाद्भूयः समुत्तिष्ठति ॥४॥

प्रथमः—हन्त ! पुनः प्रवृत्तं गदायुद्धम् । अनेन हि—

भूमौ पाणितले निघृष्य तरसा बाहू प्रमृज्याधिकं
संदष्टोष्ठपुटेन विक्रमबलात्क्रोधाधिकं गर्जता ।
त्यक्त्वा धर्मघृणां विहाय समयं कृष्णस्य संज्ञासमं
गान्धारीतनयस्य पाण्डुतनयेनोर्वोर्विमुक्ता गदा ॥५॥

सर्वे—हा ! धिक् ! पतितो महाराजः ।

तृतीयः—एष रुधिरपतनद्योतिताङ्गं निपतन्तं कुरुराजं दृष्ट्वा ख[17]-मुत्पतितो भगवान् द्वैपायनः ।

प्रथमः—अये ! अयमप्यमर्षोन्मीलितरभसलोचनः भीमसेनापक्रमण-मुद्वीक्षमाणः इत एवाभिवर्तते भगवान् हलायुधः ।

द्वितीयः—तदागम्यतां वयमपि महाराजस्य[18] प्रत्यनन्तरीभवामः ।

उभौ—बाढम् ! प्रथमः कल्पः ।

(निष्क्रान्ताः)

विष्कम्भकः [19]

(ततः प्रविशति बलदेवः)

बलदेवः—भो दुर्योधन, मुहूर्तं तावदात्मा धार्यताम् । यावदद्य विपुले भीमस्योरसि हस्तोत्क्षिप्तं हलं रुधिरस्वेदार्द्रपङ्कोत्तरं करोमि ।

(नेपथ्ये)

प्रसीदतु, प्रसीदतु, भगवान् हलायुधः ।

बलदेवः—अये ! एवं गतोऽप्यनुगच्छति मां तपस्वी[20] दुर्योधनः । य एषः—

श्रीमान् संयुगचन्दनेन रुधिरेणार्द्रानुलिप्तच्छवि-
भूसंसर्पणरेणुपाटलभुजो बालव्रतं ग्राहितः ।

निर्वृत्तेऽमृतमन्थने क्षितिधरान्मुक्तः सुरैः सासुरै-
राकर्षन्निव भोगमर्णवजले श्रान्तोज्झितो वासुकिः ॥६॥

(ततः प्रविशति भग्नोरुयुगलो दुर्योधनः)

दुर्योधनः——एष भोः !

भीमेन भित्वा समयव्यवस्थां
गदाभिघातक्षतजर्जरोरुः[21] ।
भूमौ भुजाभ्यां परिकृष्यमाणं
स्वं देहमर्धोपरतं वहामि ॥ ७ ॥

प्रसीदतु प्रसीदतु भगवान् हलायुधः ।

त्वत्पादयोर्निपतितं पतितस्य भूमा-
वेतच्छिरः प्रथममद्य विमुञ्च रोषम् ।
जीवन्तु ते कुरुकुलस्य निवापमेघा[22]
वैरं च विग्रहकथाश्च वयं च नष्टाः ॥ ८ ॥

बलदेवः——भोः ! दुर्योधन, मुहूर्तं तावदात्मा धार्यताम् ।

आक्षिप्तलाङ्गलमुखोल्लिखितैः शरीरै-
र्निर्दारितांसहृदयान्मुसलप्रहारैः ।
दास्यामि संयुगहतान्सरथाश्वनागान्
स्वर्गानुयात्रपुरुषांस्तव पाण्डुपुत्रान् ॥ ९ ॥

दुर्योधनः——मा मा भवानेवम् ।

प्रतिज्ञावसिते भीमे गते भ्रातृशते दिवम् ।
मयि चैवं गते राम ! विग्रहः[23] किं करिष्यति ॥ १० ॥

बलदेवः——मत्प्रत्यक्षं वञ्चितो भवानित्युत्पन्नो मे रोषः ।

दुर्योधनः——वञ्चित इति मां भवान्[24] मन्यते ?

बलदेवः— कः संशयः ?

दुर्योधनः—हन्त भोः! दत्तमूल्या इव मे प्राणाः। कुतः ?

आदीप्तानलदारुणा[25]ज्जतुगृहा[26]द्बुध्यात्मनिर्वाहिणा
युद्धे वैश्रवणालये[27]ऽचलशिलावेगप्रतिस्फालिना[28]।
भीमेनाद्य हिडिम्बराक्षसपतिप्राणप्रतिग्राहिणा
यद्येवं समवैषि मां छलजितं भो राम नाहं जितः॥ ११ ॥

बलदेवः—भीमसेन इदानीं तव युद्धवञ्चनामुत्पाद्य स्थास्यति।

दुर्योधनः—किं चाहं भीमसेनेन वञ्चितः ?

बलदेवः—अथ केन भवानेवं विधः कृतः ?

दुर्योधनः—श्रूयताम्—

येनेन्द्रस्य सपारिजातकतरु[29]र्मानेन तुल्यं हृतो
दिव्यं वर्षसहस्रमर्णवजले सुप्तश्च यो लीलया।
तीव्रां भीमगदां प्रविश्य सहसा निर्व्याजयुद्धप्रियः
तेनाहं जगतः प्रियेण हरिणा मृत्योः प्रतिग्राहितः ॥१२॥

(नेपथ्ये)

उत्सरतोत्सरतार्याः! उत्सरत।

बलदेवः—(विलोक्य) अये! अयमत्रभवान् धृतराष्ट्रः गान्धारी च दुर्जयेनादेशितमार्गः शोकाभिभूतहृदयश्चाकितगतिरित एवाभिवर्तते।

(ततः प्रविशति धृतराष्ट्रो गान्धारी दुर्जयश्च)

धृतराष्ट्रः—पुत्र, क्वासि ?

गान्धारी—पुत्रक, क्वासि ?

धृतराष्ट्रः—भोः! कष्टम्।

वञ्चनानिहतं श्रुत्वा सुतमद्याहवे[30] मम।
मुखमन्तर्गतास्राक्षमन्धमन्धतरं[31] कृतम् ॥ १३ ॥

गान्धारि, किं धरसे?

गान्धारी—जीवितास्मि मन्दभागा ।

धृतराष्ट्रः—गान्धारि, किं दृश्यते दुर्योधननामधेयः कुलमानी?

गान्धारी—महाराज, न दृश्यते ।

धृतराष्ट्रः—कथं न दृश्यते? हन्त भो! अद्यास्म्यहमन्धो योऽहमन्वेष्टव्ये काले पुत्रं न पश्यामि। भोः कृतान्तहतक!

रिपुसमरविमर्दं मानवीर्यप्रदीप्तं
सुतशतमतिधीरं वीरमुत्पाद्यमानम् ।
धरणितलविकीर्णं किं स योग्यो न भोक्तुं
सकृदपि धृतराष्ट्रः पुत्रदत्तं निवापम् [32] ॥ १४ ॥

गान्धारी—जात सुयोधन, देहि मे प्रतिवचनम् । पुत्रशतविनाशदुःस्थितं समाश्वासय महाराजम् ।

धृतराष्ट्रः—पुत्र दुर्योधन, अष्टादशाक्षौहिणीमहाराज, क्वासि?

राजा—अद्यास्मि महाराजः ।

धृतराष्ट्रः—एहि पुत्रशतज्येष्ठ, देहि मे प्रतिवचनम् ।

राजा—ददामि खलु प्रतिवचनम्। अनेन वृत्तान्तेन व्रीलितोऽस्मि।

धृतराष्ट्रः—एहि, पुत्र, अभिवादयस्व मातरम् ।

राजा—अयमयमागच्छामि। (उत्थानं रूपयित्वा पतति) हा धिक्! अयं मे द्वितीयः प्रहारः । कष्टं भोः ।

हृतं मे भीमसेनेन गदापातकचग्रहे ।
सममूरुद्वये[33]**नाद्य गुरोः पादाभिवन्दनम्** ॥ १५ ॥

धृतराष्ट्रः—क एष भोः! मम वस्त्रान्तमाकर्षन् मार्गमादेशयति?

दुर्जयः—तात, अहं दुर्जयः ।

धृतराष्ट्रः—पौत्र, पितरमन्विच्छ ।

दुर्जयः—तात, परिश्रान्तः खल्वहम् ।

धृतराष्ट्रः—गच्छ, पितुरङ्के विश्रमस्व ।

दुर्जयः—तात, अहं गच्छामि । (उपसृत्य) तात, क्वासि ?

राजा—अयमप्यागतः । भोः ! सर्वावस्थायां हृदयसंनिहितः पुत्रस्नेहो मां दहति । कुतः—

दुःखानामनभिज्ञो यो ममाङ्कशयनोचितः ।
निर्जितं दुर्जयो दृष्ट्वा किन्नु मामभिधास्यति ॥ १६ ॥

दुर्जयः—अयं महाराजो भूम्यामुपविष्टः ।

राजा—पुत्र, किमर्थमिहागतः ।

दुर्जयः—त्वं चिरायसीति ।

राजा—अहो अस्यामवस्थायामपि पुत्रस्नेहो हृदयं दहति ।

दुर्जयः—अहमपि खलु ते अङ्के उपविशामि ।

राजा—(निवार्य) दुर्जय, दुर्जय, भोः ! कष्टम् !

हृदयप्रीतिजननो यो मे नेत्रोत्सवः स्वयम् ।
सोऽयं कालविपर्यासाच्चन्द्रो वह्नित्वमागतः ॥ १७ ॥

दुर्जयः—अङ्के उपवेशं किन्निमित्तं त्वं वारयसि ?

राजा—

त्यक्त्वा परिचितं पुत्र यत्र कुत्र त्वयास्यताम् ।
अद्यप्रभृति नास्तीदं पूर्वभुक्तं तवासनम् ॥ १८ ॥

दुर्जयः—कुत्र नु खलु महाराजः गमिष्यति ?

राजा—भ्रातृशतमनुगच्छामि ।

दुर्जयः—मामपि तत्र नय ।

राजा—गच्छ पुत्र, एवं वृकोदरं ब्रूहि ।

दुर्जयः—एहि महाराज, अन्विष्यसे ।

राजा—पुत्र, केन ?

दुर्जयः—आर्ययार्येण च ।

राजा—गच्छ । पुत्र, नाहमागन्तुं समर्थः ।

दुर्जयः—अहं त्वां नेष्यामि ।

राजा—बालस्तावदसि पुत्र ।

धृतराष्ट्रः—क्वासौ महाराजः ?

गान्धारी—कुत्र मे पुत्रकः ?

दुर्जयः—अयं महाराजो भूम्यामुपविष्टः ।

धृतराष्ट्रः—हन्त भोः ! किमयं महाराजः ?

यः काञ्चनस्तम्भसमप्रमाणो
लोके किलैको वसुधाधिपेन्द्रः ।
कृतः सभे भूमिगतस्तपस्वी
द्वारेन्द्रकीलार्धसमप्रमाणः ॥ १९ ॥

गान्धारी—जात सुयोधन, परिश्रान्तोऽसि ।

राजा—भवत्याः खल्वहं पुत्रः ।

धृतराष्ट्रः—केयं भोः !

गान्धारी—महाराज, अहमभीतपुत्रप्रसविनी ।

राजा—अद्योत्पन्नमिवात्मानमवगच्छामि । भोस्तात, किमिदानीं वैक्लब्येन ?

धृतराष्ट्रः—पुत्र, कथमविक्लवो भविष्यामि ?

यस्य वीर्यबलोत्सिक्तं संयुगाध्वर[34]दीक्षितम् ।
पूर्वं भ्रातृशतं नष्टं त्वय्येकास्मिन्हते हतम् ॥ २० ॥

(पतति)

राजा—हा धिक्! पतितोऽत्रभवान्। तात, समाश्वासयात्रभवतीम्।

धृतराष्ट्रः——किमिति समाश्वासयामि?

राजा——अपराङ्मुखो युधि हत इति! भोस्तात, शोकनिग्रहेण क्रियतां ममानुग्रहः।

त्वत्पादमात्रप्रणताग्रमौलि-
र्ज्वलन्तमप्यग्निमचिन्तयित्वा।
येनैव मानेन समं प्रसूत-
स्तेनैव मानेन दिवं प्रयामि॥ २१॥

धृतराष्ट्रः——

वृद्धस्य मे जीवितनिःस्पृहस्य
तीव्रस्समाक्रामति पुत्रशोकः।

राजा——विज्ञापयाम्यत्रभवतीम्।

गान्धारी—भण। जात,

राजा——

नमस्कृत्य वदामि त्वां यदि पुण्यं मया कृतम्।
अन्यस्यामपि जात्यां[35] मे त्वमेव जननी भव॥ २२॥

गान्धारी—मम मनोरथः खलु त्वया भणितः।

राजा——दुर्जय, त्वमपि श्रुणु। अहमिव पाण्डवाः शुश्रूषयितव्याः, तत्रभवत्याश्चाम्बायाः कुन्त्या निदेशो वर्तयितव्यः। अभिमन्योर्जननी द्रौपदी चोभे मातृवत्पूजयितव्ये। पश्य पुत्र,

श्लाघ्यश्रीरभिमानदीप्तहृदयो दुर्योधनो मे पिता
तुल्येनाभिमुखं रणे हत इति त्वं शोकमेवं त्यज।
स्पृष्ट्वा चैव युधिष्ठिरस्य विपुलं क्षौमापसव्यं भुजं
देयं पाण्डुसुतैस्त्वया मम समं नामावसाने जलम्॥२३॥

हन्त! परित्यजन्तीव मे प्राणाः। इमेऽत्रभवन्तः शंन्तनुप्रभृतयो मे पितृपितामहाः। एतत्कर्णमग्रतः कृत्वा समुत्थितं भ्रातृशतम्। अयमभिमन्युः मां क्रुद्धोऽभिभाषते। एष सहस्रहंसप्रयुक्तो मां नेतुं वीरवाँही विमानः कालेन प्रेषितः। अयमयमागच्छामि। (स्वर्गं गतः)

(यवनिकास्तरणं करोति)

(भरतवाक्यम्)

बलदेवः—

गां पातु नो नरपतिः शमितारिपक्षः।

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

(ऊरुभङ्गं समाप्तम्)

ಟಿಪ್ಪಣಿ

---

1. भारतदेशप्रशंसा

संख्या

1 **अपवर्गः**—ಮುಕ್ತಿ.

2 **जानीमः**—9ನೆಯ ಗಣ, ಲಟ್. ಉ. ಪು. ಬ.

2. पार्वतीतपःफलोदयः

संख्या

1 **उपयेमे**—ಮದುವೆಯಾದನು.

2 **सती**—ಸಾಧ್ವಿಯಾದ.

3 **सती**—ಸತೀದೇವಿಯು, ದಕ್ಷನ ಮಗಳು.

4 **जुहाव**—ಹ್ವೇ ಧಾತು. ೧ನೆಯ ಗಣ. ಉ. ಪ. ಲಿಟ್. ಪ್ರ. ಏ.

5 **चान्द्रमसी**—ಚನ್ದ್ರಮಸ ಇಯಂ.

6 **कलान्तराणि**—**अन्याः कलाः**, (ಸುಪ್ಸುಪೇತಿ ಸಮಾಸಃ).

7 **कामचरः**—ಕಾಮೇನ ಚರತಿ, ಇತಿ-ತನ್ನ ಇಚ್ಛೆಬಂದಂತೆ ಸುತ್ತುವವನು.

8 **यतात्मा**—ಸ್ಥಿರಚಿತ್ತನಾಗಿ.

9 **अनर्घ्यं**—ಅಮೂಲ್ಯನಾದ.

10 **जातु**—ಒಂದುಬಾರಿಯಾದರೂ.

11 **उपनिन्ये**—ಸಮರ್ಪಿಸಿದಳು.

12 **मयूखैः**—ಕಿರಣಗಳಿಂದ.

13 **मन्दा . . . . . मालाम्**—ಗಂಗೆಯಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದ ಕಮಲಗಳ ಬೀಜಮಾಲೆ-ಜಪಸರ.

14 **बाणावसरं**—ಬಾಣಪ್ರಯೋಗಕಾಲವನ್ನು.

15 **समक्षं**—**अक्ष्णोः समीपे**, ಕಣ್ಣೆದುರಿಗೆ.

16 **भग्नमनोरथा**— **भग्नः मनोरथः यस्याः**, ಅಭಿಲಾಷೆಯೊಡೆದು.

17 **तथाविधं प्रेम**—ಹೆಂಡತಿಯನ್ನು ಅರ್ಧಾಂಗಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವಂತಹ ಪ್ರೇಮ.

18 **पतिश्च तादृशः**—ಮೃತ್ಯುವನ್ನು ಗೆದ್ದವನು ಗಂಡನಾಗುವುದು. (ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸ್ತ್ರೀಗೆ, ಭರ್ತೃವಾಲ್ಲಭ್ಯ, ಜೀವದ್ಭರ್ತೃಕತೆ ಇವೆರಡೇ ಇರುವ ದೊಡ್ಡ ಆಶೆಗಳು)

19 **मनीषिताः**—ಇಷ್ಟರಾದವರು, **मनसः ईषिताः**.

संख्या

20 **दिदृक्षवः**—ನೋಡಲು ಬಯಸುವವರು. **द्रष्टुमिच्छवः**

21 **वृक्ष . . . साधनः—वृक्षाणां वृत्तिः, तद्व्यतिरिक्तं साधनं यस्य.**

22 **आषाढधरः**—ಪಲಾಶದಂಡವನ್ನು ಹೊತ್ತಿರುವ.

23 **सपर्यया**—ಸತ್ಕಾರದಿಂದ.

24 **ऋजुना**—ಶುದ್ಧವಾದ, ವಿಲಾಸರಹಿತವಾದ.

25 **प्रार्थयितव्यः**—ಕೋರಲು ಅರ್ಹವಾದದ್ದು.

26 **प्रार्थितदुर्लभः**—ಕೋರಿದರೆ ಪಡೆಯಲು ಕಷ್ಟವಾದದ್ದು.

27 **अरूपहार्यं—रूपेण हार्यः, न भवति, इति–तं**—(ಸೌಂದರ್ಯದಿಂದ ಮಾತ್ರ ಪಡೆಯಲಶಕ್ಯನಾದವನನ್ನು).

28 **वसु**—ಐಶ್ವರ್ಯವು.

29 **नियमजं**—ತಪಸ್ಸಿನಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ.

30 **क्लमं**—ಕ್ಲೇಶವನ್ನು.

3. सुभाषितानि

संख्या

1 **धुरि**—ಮುಂದೆ.

2 **चयः**—ಸಮೂಹ.

3 **प्रकृत्यङ्गः (प्रकृतयः एव अङ्गानि यस्य)**—ರಾಜ್ಯಾಂಗವುಳ್ಳ.
ರಾಜ್ಯಾಂಗಗಳು ಏಳು :—

स्वामी जनपदोऽमात्यः कोशो दुर्गं बलं सुहृत् ।
राज्यं सप्तप्रकृत्यङ्गं नीतिज्ञाः सम्प्रचक्षते ॥

4 **घनसंवृतिकञ्चुकः**—ಬೋಧಿಸಲಾಗದ ಮಂತ್ರ ಅಥವಾ ಉಪಾಯವನ್ನು ತೊಟ್ಟಿರುವ **घनाः या संवृतिः (मन्त्रगोपनं) सैव कञ्चुकः, यस्य सः.**

5 **चारेक्षणः—चाराः एव ईक्षणे यस्य.**
ದೊರೆಗಳು ಚಾರರ ಮೂಲಕ ನೋಡುತ್ತಾರೆ.

गावः पश्यन्ति गन्धेन वेदैः पश्यन्ति च द्विजाः ।
चारैः पश्यन्ति राजानः चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥

6 **लब्धप्रसादाः**—ಅನುಗ್ರಹವನ್ನು ಪಡೆದಿರುವ.

7 **कृतधियः**—ಬಲ್ಲವರು, ಪಂಡಿತರು.

8 **तपसांनिधिः**—ಷಷ್ಠೀವಿಭಕ್ತಿಗೆ ಲುಕ್ ಬಂದಿಲ್ಲ.

संख्या

9 **अमन्दं**—ಅಧಿಕವಾಗಿ.

10 **करैः**—ಕಿರಣಗಳಿಂದ.

काळिदासः—ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಶ್ರೇಷ್ಠನಾದ ಕವಿ.

भवभूतिः—ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ನಾಟಕಕರ್ತೃ. ಕ್ರಿ. ಶ. ೮ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕನೂಜಿನ ಯಶೋವರ್ಮನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಕವಿ. ಮಾಲತೀಮಾಧವ, ಮಹಾವೀರಚರಿತ, ಉತ್ತರರಾಮಚರಿತ ಎಂಬ ನಾಟಕಗಳನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ.

शूद्रकः—ಕಾಲಿದಾಸನಿಗಿಂತ ಹಿಂದಿನವನೆಂದು ಕೆಲವರ ಮತ. ಮೃಚ್ಛಕಟಿಕ ನಾಟಕವನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ.

भारविः—ಕಿರಾತಾರ್ಜುನೀಯವೆಂಬ ಮಹಾಕಾವ್ಯದ ಕರ್ತೃ. ಕ್ರಿ. ಶ. ೬೦೦ ರಲ್ಲಿ ಜೀವಿಸಿದ್ದವನು.

माघः—ಶಿಶುಪಾಲವಧ ಎಂಬ ಕಾವ್ಯದ ಕರ್ತೃ. ಕೃಷ್ಣನು ಶಿಶುಪಾಲನನ್ನು ಕೊಂದುದು ಇಲ್ಲಿಯ ಕಥೆ. ಕವಿಯು ಕ್ರಿ. ಶ. ೮ನೆಯ ಶತಮಾನದವನು.

वेदान्तदेशिकः—ಶ್ರೀವೈಷ್ಣವಾಚಾರ್ಯರು, ಕವಿ ಮತ್ತು ದಾರ್ಶನಿಕರು. ಇವರ ಕಾಲ ಕ್ರಿ. ಶ. ೧೪ನೆಯ ಶತಮಾನ. ಇವರಿಗೆ ಕವಿತಾರ್ಕಿಕಸಿಂಹ, ಸರ್ವತಂತ್ರಸ್ವತಂತ್ರರೆಂಬ ಬಿರುದುಗಳು. ಇವರು ಸುಮಾರು ೧೨೦ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇಲ್ಲಿ ಉದ್ಧೃತವಾಗಿರುವ ಶ್ಲೋಕ ಸುಭಾಷಿತನೀವಿಯದು.

नीलकण्ठदीक्षितः—ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದ ಅಪ್ಪಯ್ಯದೀಕ್ಷಿತರ ವಂಶೀಯರು. ಒಳ್ಳೆಯ ಕವಿ. ಕಾಲ ಕ್ರಿ. ಶ. ೧೭ನೆಯ ಶತಮಾನ.

जगन्नाथः—ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಷಹಜಹಾನ್ ಆಸ್ಥಾನ ಕವಿ. ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಆಲಂಕಾರಿಕ. ರಸಗಂಗಾಧರವೆಂಬ ಅಲಂಕಾರಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥವನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸೂಚಿಸಿರುವ ಪದ್ಯ ದೃಷ್ಟಾಂತಾಲಂಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಉದಾಹರಿಸುವ ಪದ್ಯ.

---

4. (भर्तृहरि) सुभाषितानि

संख्या

1 **शूलिनि**—ಈಶ್ವರನಲ್ಲಿ, **शूलं अस्ति अस्य इति शूली, तस्मिन् नकारान्तः पुल्लिंगः स. ए.**

2 **आत्मदमने**—ಇಂದ್ರಿಯನಿಗ್ರಹದಲ್ಲಿ.

3 **अनुत्सेकः**—ಗರ್ವಪಡದಿರುವುದು.

5. मुकुन्दमाला

संख्या

1 **मृगयामहे**—ಹುಡುಕುತ್ತೇವೆ. **मृग्** ಧಾತು, ಹತ್ತನೆಗಣ, ಆತ್ಮನೇ ಪದ **मृगये, मृगयावहे, मृगयामहे.**

2 **नरकभिदि**—ನರಕಾಸುರನನ್ನು ಕೊಂದವನಲ್ಲಿ, ನರಕವನ್ನು ಹೋಗ ಲಾಡಿಸುವವನಲ್ಲಿ.

ನರಕಾಸುರನನ್ನು ವಿಷ್ಣುವು ಕೊಂದನು. ಈ ಸಂಬಂಧವಾಗಿ ಎರಡು ಪೂರ್ವ ಕಥೆಗಳಿವೆ. ೧. ಪ್ರಾಗ್ಜ್ಯೋತಿಷ ಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ದೊರೆಯಾಗಿ ನರಕನೆಂಬ ರಾಕ್ಷಸನಿದ್ದನು. ಈ ರಾಕ್ಷಸನು ಅದಿತಿಯ ಕರ್ಣಾಭರಣ ವನ್ನು ಕಸಿದುಕೊಂಡು ಹೋದನು. ಕೃಷ್ಣನು ನರಕಾಸುರನನ್ನು ಕೊಂದು ಒಡವೆಯನ್ನು ತಂದನು. ೨. ನರಕಾಸುರನು ಒಮ್ಮೆ ಆನೆಯ ವೇಷವನ್ನು ತಾಳಿ ವಿಶ್ವಕರ್ಮನ ಮಗಳನ್ನು ಅಪಹರಿಸಿದನು. ಹಾಗೆಯೇ, ಗಂಧರ್ವರು, ದೇವತೆಗಳು, ಮಾನವರ ೧೬೦೦೦ ಸ್ತ್ರೀ ಯರನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದು ತನ್ನ ಅಂತಃಪುರಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿದನು. ಕೃಷ್ಣನು ಈ ರಾಕ್ಷಸನನ್ನು ಕೊಂದು ಸೆರೆಗೆ ಸಿಕ್ಕಿದ್ದವರನ್ನು ಬಿಡುಗಡೆಮಾಡಿದನು.

6. भक्तलक्षणानि

संख्या

1 **अद्वेष्टा**—ದ್ವೇಷವಿಲ್ಲದವನು, ಋಕಾರಾನ್ತ ಪುಲ್ಲಿಂಗಶಬ್ದ. (ಎಲ್ಲ ಪ್ರಾಣಿಗಳಲ್ಲೂ ದ್ವೇಷರಹಿತನಾದವನು.)

2 **अमर्षः**—ಕ್ರೋಧ.

3 **अनिकेतः**—ಮನೆಯಿಲ್ಲದವನು, (ತನ್ನದಾದ ಸ್ವಂತಸ್ಥಾನವಾವುದೂ ಇಲ್ಲದವನು).

7. महाश्वेतावृत्तान्तः

संख्या

1 **अवादीत्**—ಹೇಳಿದಳು. (**वद् व्यक्तायां वाचि**) ಸೇಟ್, ಸಕರ್ಮಕ ೧ನೆಯ ಗಣ. ಪ್ರ. ಪು.

2 **विबुधसद्मनि**—ಕಿಂನರಲೋಕದಲ್ಲಿ.

3 **अप्सरसः**—ಅಪ್ಸರಸರು. ಅಪ್ಸರಸ್ ಶಬ್ದ ಸಕಾರಾನ್ತ ಸ್ತ್ರೀಲಿಂಗ, **अप्सराः, अप्सरसौ, अप्सरसः.**

4 **गन्धर्वैः**—ಗಂಧರ್ವರೆಂಬುವರು ದೇವಗಾಯಕರು.

5 **सह**—**सहयुक्ते अप्रधाने** ಎಂಬ ನಿಯಮದಿಂದ ಗಂಧರ್ವೈಃ ಎಂಬಲ್ಲಿ ತೃತೀಯಾ ಬಂದಿದೆ.

संख्या

6 **आधिपत्यं**—ಒಡೆತನ, **अधिपतेः भावः, तत्** ಭಾವಾರ್ಥದಲ್ಲಿ ಷ್ಯಞ್ ಪ್ರತ್ಯಯ ಬಂದಿದೆ.

7 **सुतजन्मातिरिक्तेन**—ಮಗನ ಹುಟ್ಟಿಗಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚಾದ.

8 **बालतया**—ಚಿಕ್ಕತನದಿಂದ, **बालायाः भावः, बालता, तया** (ಭಾವಾರ್ಥೇ ತಲ್ ಪ್ರತ್ಯಯಃ).

9 **मधुमासः**—ಚೈತ್ರಮಾಸ.

10 **अभ्यागमम्**—ಗಮ್ಲ್ ಗತೌ, ಅಭಿ, ಆಙ್ ಉಪಸರ್ಗ. ೧ನೆಯ ಗಣ ಪರಸ್ಮೈಪದ, ಲುಙ್. **अगमम्, अगमाव, अगमाम.**

11 **अनाघ्रातपूर्वं**—**पूर्वं अनाघ्रातः, अनाघ्रातपूर्वः तं**—ಹಿಂದೆಂದೂ ವಾಸನೆ ನೋಡದ.

12 **अमानुषलोकोचितम्**—ದೇವಲೋಕಕ್ಕೆಮಾತ್ರ ಯೋಗ್ಯವಾದ.

13 **अद्राक्षम्**—ಕಂಡೆನು. **दृशिर् प्रेक्षणे.** ಒಂದನೇ ಗಣ ಪ. ಪ. ಲುಙ್ ರೂಪ, **अद्राक्षीत्, अद्राष्टम् अद्राक्षुः**

14 **मत्कपोलस्पर्श ...तात्**—ಕೆನ್ನೆಯನ್ನು ಮುಟ್ಟಿದುದರಿಂದ ನಡುಗಿದ.

15 **भर्तृदारिका**—ರಾಜಪುತ್ರಿ.

16 **उच्चलितायांच मयि**—ಸತಿಸಪ್ತಮೀ ಪ್ರಯೋಗ.

17 **अलीक....कान्तेन**—ಸುಳ್ಳು ಕೋಪದಿಂದ ಮನೋಹರವಾದ.

18 **अप्राक्षीत्**—ಕೇಳಿದನು. ಪ್ರಚ್ಛ ದಾತು, ೬ನೆಯ ಗಣ, ಪ. ಪ. ಲುಙ್, ಅಪ್ರಾಕ್ಷೀತ್, ಅಪ್ರಾಷ್ಟಾಂ, ಅಪ್ರಾಕ್ಷುಃ.

19 **अपत्यम्**—ಮಗು, ನಪುಂಸಕಲಿಂಗ.

20 **तमालपादपः**—ಹೊಂಗೆಗಿಡ

21 **विपाट्य**—ಹರಿದು.

22 **दर्शिताशः**—ತೋರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಆಶೆಯುಳ್ಳ, ತೋರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ದಿಕ್ಕುಗಳುಳ್ಳ.

23 **मानसजन्मा**—ಮನೋರಥವು. ಮಾನಸಸರೋವರದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ.

24 **अन्यतरः**—ಅನ್ಯ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ತರ ಪ್ರತ್ಯಯ ಬಂದಿದೆ (**द्विवचनविभज्योपपदेतरबीयसुनौ**).

25 **कंचुकिनं**—ಕಂಚುಕಿಯನ್ನು, ಅಂತಃಪುರವನ್ನು ಕಾಯುವ ವೃದ್ಧ ಸೇವಕ.

26 **प्राणाः**—ನಿತ್ಯ ಬಹುವಚನ.

27 **ह्रदः**—ಮಡು.

28 **भवता विना**—ನಿನ್ನನ್ನು ಉಳಿದು. ತೃತೀಯಾ ವಿಭಕ್ತಿ ಬಂದಿದೆ. (**पृथग्विनानानाभिः तृतीयान्यतरस्याम्**).

29 **अत्रान्तरे**—ಇಷ್ಟರಲ್ಲಿ.

संख्या

30 **उपरतं**—ಸತ್ತವನನ್ನು.

31 **परिकरं**—ನಡುಕಟ್ಟನ್ನು.

32 **उद्गात्**—ಮೇಲಕ್ಕೆ ಹೋದನು. ಇಣ್ ಧಾತುವಿಗೆ, ಉತ್ ಎಂಬುವುದು ಸೇರಿದೆ. ಲುಙ್ ರೂಪ **अगात्, अगातां, अगुः**.

33 **क्षपां**—ರಾತ್ರಿಯನ್ನು.

34 **वन्यैः**—ಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದ. **वने भवाः, तैः**.

8. ऊरुभङ्गम्

संख्या

1 **नान्दी**—ನಾಟಕ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಮಂಗಳ ಪದ್ಯ. ವಿಷ್ಣುವಿವಾರಣೆಯೋ ನಾಂದಿಯ ಉದ್ದೇಶ.

> **आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रयुज्यते ।**
> **देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥**
> .... ।
> **पदैर्युक्ता द्वादशाभिरष्टाभिर्वा पदैरुत ॥**

2 **गान्धारराजः**—ಶಕುನಿ, ದುರ್ಯೋಧನನ ಮಾವ

3 **द्रौणिः**—(**द्रोणस्य अपत्यं पुमान्**) ಅತ ಇಞ ಎಂಬ ಸೂತ್ರದಿಂದ ಇಞ್ ಪ್ರತ್ಯಯ ಬಂದಿದೆ) ಅಶ್ವತ್ಥಾಮಾ.

4 **शरासि**—(**शराः अस्यन्ते एभिः इति**) ಬಾಣಗಳನ್ನು ಎಸೆಯುವ ಬಿಲ್ಲು.

5 **आर्यमिश्रान्**—ಪೂಜ್ಯರನ್ನು (**प्रशस्याः आर्याः आर्यमिश्राः, तान्**).

6 **स्थापना**—ಭಾಸನ ನಾಟಕಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಪದವು ಪ್ರಸ್ತಾವನೆಯ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗವಾಗಿದೆ. ಸೂತ್ರಧಾರ, ನಟಿ ಮೊದಲಾದವರು ಮೊದಲು ಪ್ರೇಕ್ಷಕರಿಗೆ ಕಥಾಂಶವನ್ನು ತಮ್ಮ ಸಂಭಾಷಣೆಯಿಂದ ಸೂಚಿಸುವ ಭಾಗ ಪ್ರಸ್ತಾವನೆ. ಪ್ರಸ್ತಾವನೆಯಲ್ಲಿ ಕವಿಯ ಕಾಲ, ದೇಶ ವಿಷಯಗಳೂ ಸೂಚಿತವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಭಾಸನ "ಸ್ಥಾಪನೆ" ಗಳಲ್ಲಿ ಕವಿಯ ವಿಷಯ ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ, ಸ್ಥಾಪನೆಗಳು ಬಹು ಚಿಕ್ಕವು.

7 **द्वैपायनः**—ವ್ಯಾಸ (**द्वीपं अयनं यस्य, सः द्वीपायनः, द्वीपायनः एव द्वैपायनः**).

8 **एका—मुखः**—ಬೆರಲಿನ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಹೊತ್ತು ಎತ್ತಿರುವ ಮುಖವುಳ್ಳ.

9 **बाष्पाकुलाक्षः**—ಕಣ್ಣೀರಿನಿಂದ ಮಸಕಾದ ಕಣ್ಣುಳ್ಳ (**बाष्पैः आकुले अक्षिणी यस्य सः**).

10 **गाण्डिवः**—ಅರ್ಜುನನ ಬಿಲ್ಲು.

संख्या

11 हलं—ನೇಗಿಲನ್ನು.

12 हन्ति—ಕೊಲ್ಲುತ್ತಾನೆ. हन् ಧಾತು लट् ರೂಪ हन्ति हतः घ्नन्ति.

13 ऊरुं—ತೊಡೆಯನ್ನು.

14 मारुतिः—ಭೀಮನು (मारुतस्य अपत्यं पुमान्) अत इञ्, ಎಂಬುದರಿಂದ इञ् ಪ್ರತ್ಯಯ ಬಂದಿದೆ.

15 सर्वगतिना—ವಾಯುವಿನಿಂದ.

16 सिंहवृषः—ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದ ಸಿಂಹದ.

17 खं—ಆಕಾಶವನ್ನು.

18 महाराजस्य—ಮಹಾರಾಜನ (ಇಲ್ಲಿ टच् ಪ್ರತ್ಯಯ ಬಂದಿದೆ "राजाहः सखिभ्यष्टच्").

19 विष्कंभकः—ಇದು ಅರ್ಥೋಪಕ್ಷೇಪಕ. ನಡೆದುಹೋದ ಮತ್ತು ಮುಂದೆ ನಡೆಯುವ ಕಥಾಂಶಗಳನ್ನು ಮಧ್ಯಮ ಪಾತ್ರಗಳ ಮೂಲಕ ಸಂಕ್ಷೇಪವಾಗಿ ಸೂಚಿಸುವ ಭಾಗಕ್ಕೆ ವಿಷ್ಕಂಭಕವೆಂದು ಹೆಸರು. ಇದರಲ್ಲಿ ಎರಡು ಬಗೆ—೧ ಶುದ್ಧ ವಿಷ್ಕಂಭ (ಮಧ್ಯಮಪಾತ್ರಗಳು ಮಾತ್ರ ಬರುವ ಭಾಗ), ೨ ಮಿಶ್ರವಿಷ್ಕಂಭ (ಮಧ್ಯಮಪಾತ್ರಗಳೂ ನೀಚಪಾತ್ರಗಳೂ ಸೇರಿ ವಸ್ತುವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವುದು).

"वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः।
संक्षिप्तार्थस्तु विष्कंभ आदावङ्कस्य दर्शितः॥
मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां संप्रयोजितः।
शुद्धस्यात्स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पितः"॥

20 तपस्वी—ದಯೆಗೆ ಅರ್ಹನಾದವನು.

21 क्षत....रुः—ಹೊಡೆತದಿಂದ ಚೂರ್ಣವಾದ ತೊಡೆಯುಳ್ಳ.

22 निवापमेघाः—ಪಾಂಡವರನ್ನು ಮೇಘಗಳಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿದ್ದಾನೆ. ದುರ್ಯೋಧನ ಪಕ್ಷದವರೆಲ್ಲಾ ನಾಶವಾದ ಮೇಲೆ, ಕುರುಕುಲದವರಿಗೆ ತರ್ಪಣಕೊಡಲು ಉಳಿದಿರುವವರು ಪಾಂಡವರು ಮಾತ್ರ. ತರ್ಪಣ ಜಲವನ್ನು ಬಿಡುವುದರಿಂದ ಅವರು ಮೇಘಗಳಂತೆ ಇದ್ದಾರೆ.

23 विग्रहः—ಯುದ್ಧವು ಅಥವಾ ವೈರವು.

24 भवान् मन्यते—ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಪುರುಷದ ಉಪಯೋಗಮಾಡಿದೆ. (भवद्योगे न मध्यमः).

25 आ....दारुणात्—ಸುತ್ತಲೂ ಉರಿಯುವ ಬೆಂಕಿಯಿಂದ. ಭಯಂಕರವಾದ.

26 जतुगृहात्—ಅರಗಿನ ಮನೆಯಿಂದ.

27 वैश्रवणालये—ಕುಬೇರನ ಉದ್ಯಾನವನದಲ್ಲಿ.

संख्या

28 **अचलशिला....स्फालिना**—ಸೌಗಂಧಿಕಾ ಕುಸುಮವನ್ನು ತರಲು ಭೀಮನು ಒಮ್ಮೆ ಕುಬೇರನ ಉದ್ಯಾನವನಕ್ಕೆ ಹೋದನು. ಅಲ್ಲಿ ಯಕ್ಷರೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧವಾಯಿತು. ಆಗ ಅವನು ದೊಡ್ಡ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಬೀಸಿದನೆಂದು ಪೂರ್ವಕಥೆಯಿದೆ.

29 **पारिजातकतरुः**— ಪಾರಿಜಾತ ವೃಕ್ಷ. ಸತ್ಯಭಾಮೆ ನಂದನವನವನು ಹೋಲುವ ಒಂದು ಉಪವನವನ್ನು ರಚಿಸಿದಳು. ಆದರೆ ಕಲ್ಪವೃಕ್ಷವಲ್ಲಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಈ ಕೊರತೆಯನ್ನು ನೀಗಲು ಕೃಷ್ಣನನ್ನು ಬೇಡಿದಳು ಕೃಷ್ಣನು ಪಾರಿಜಾತವೃಕ್ಷವನ್ನು ನಂದನವನದಿಂದ ಕಿತ್ತು ತಂದು ಸತ್ಯಭಾಮೆಯ ಉಪವನದಲ್ಲಿ ನೆಟ್ಟನೆಂದು ಹಳೆಯ ಕಥೆ.

30 **आहवे**—ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ.

31 **अन्धतरं**— ಅತಿಶಯಾರ್ಥದಲ್ಲಿ ತರ ಪ್ರತ್ಯಯ ಬಂದಿದೆ (**अतिशयेन अन्धम्**) (ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕುರುಡಾದ).

32 **निवापम्**—ತರ್ಪಣಜಲ.

33 **ऊरुद्वयेन**—ತೃತೀಯಾ ವಿಭಕ್ತಿ ಬಂದಿದೆ. (ಸಹಾರ್ಥಕವಾದ **समं** ಶಬ್ದಯೋಗದಿಂದ).

34 **संयुगाध्वरः**—ಯುದ್ಧವೆಂಬ ಯಜ್ಞ.

35 **जात्याम्**—ಜನ್ಮದಲ್ಲಿ.

WD 3940—1,500—28-6-46.